

II. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA İSTANBUL'DA TİFÜS

Sevilay ÖZER*

Öz

Kötü hijyen koşulları altında bitler aracılığıyla hızla yayılarak salgına dönüşen tifüs, II. Dünya Savaşı yıllarında halkımıza musallat olmuş, 1943 yılına gelindiğinde ülkeyi tehdit eder bir hal almıştır. Bu hastalığın etkisini en çok hissettirdiği yer kalabalık nüfusuyla İstanbul'dur. Ülke genelinde alınan tedbirler daha çok İstanbul'da yoğunlaştırılmıştır. Hastalığa karşı en güçlü silah temizlik olduğundan İstanbul Belediyesi ve Sıhhat Müdürlüğü, tifüse karşı verilen savaşı daha sistemli bir şekilde yürütmek üzere mücadele teşkilatı oluşturmuştur. Tifüsün (lekeli humma) ortadan kaldırılabilmesi amacıyla özellikle insanların toplu olarak bulunduğu nakil vasıtaları, mektep, hapisane, fabrika gibi yerler denetim altına alınmış, il genelinde adeta bir temizlik seferberliği başlatılmıştır. İnsanların rahatlıkla temizlenebilmesi için hamamların sayısı artırılmış, çok sayıda etüv, buğu bidonu ve buğu sandığı temin edilerek ihtiyacı olan yerlere gönderilmiştir. Tüm bu çalışmaların yanı sıra salgınının durdurulmasında tifüs aşısından yararlanılmıştır. Büyük bir gayret ve özveriyle yürütülen mücadele sonucunda salgın nihayet bastırılabilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tifüs, İstanbul, Bit, II. Dünya Savaşı, Salgın Hastalık.

EPIDEMIC TYPHUS DURING THE SECOND WOLD WAR IN ISTANBUL

Abstract

Typhus which easily becomes epidemic through louses under poor hygienic conditions had been a significant problem in our country during the years of the Second World War. By 1943, the disease had become a more serious issue and had been an important threat for the country. The disease affected the city of İstanbul which had a large population. This is why, the precautions that were taken in the country mostly focused on İstanbul. As the most significant weapon against the disease is hygiene, İstanbul Municipality and Health Department established an organization in order to carry out the struggle against the disease in a more organized and systematic manner. In order to eradicate the disease, firstly places such as transportation vehicles, schools, prisons, factories were taken under control. A kind of campaign for hygiene was started in the city. In order to enable people get cleaned easily, the number of hammams (Turkish bath) were increased, and various disinfectors, steam bottles and trunks were obtained and delivered to the places in need. Besides all these, typhus vaccine was used in order to end the epidemic. The epidemic was finally suppressed as a result of these significant and appreciable efforts.

Keywords: Typhus, İstanbul, Louse (phthirus), World War II, Epidemic.

* Yrd. Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi, Tarih Bölümü, Sivas, (sevilayozzer07@gmail.com).

Giriş

Tarih boyunca zaman zaman meydana gelen tifüs salgınları binlerce, yüzbinlerce insanın ölümüne sebep olmuştur. Kötü şartlarda yaşayan topluluklarda tek tek vakalar halinde görülen tifüs, içtimai şartların kötüleştiği, harp, muhaceret, kıtlık gibi olağanüstü durumlarda baş edilemez bir şekilde yayılarak insanlık için büyük tehdit oluşturmuştur¹. Temizlik imkânının azaldığı böyle dönemlerde hastalığın sirayetine neden olan bitler çoğalır ve hastalık hızla yayılır².

Tifüs mikrobu vücuda girdikten birkaç gün sonra hastalık, bel ağrıları, kırgınlık, halsizlik ile kendini gösterir. Titreme ve ürpermelerle ateş yükselir, nabız normalden çok fazla atmaya başlar. Hastanın dudakları kurur, yüzü ve gözü kırmızı olur. Dört beş gün sonra göğüste karında ve bacaklarda bir takım ufak kırmızılıklar çıkar. Önceleri bu lekeler, üzerine parmakla basılınca kaybolurken sonradan ufak kan oturmaları gibi kaybolmaz bir hale gelir. Bundan dolayı tifüse lekeli humma da denir³. 12. 13. ve 14. günler hastalığın en tehlikeli devresini oluşturur. Zira bu aşamadan sonra hasta ya iyileşir ya da hayatını kaybeder. Bu korkunç hastalık en çok cephedeki asker kıtalarına musallat olmuştur⁴. Bu nedenle harp humması adıyla da bilinmektedir⁵. 1877-1878 Osmanlı Rus Harbinde⁶, Balkan Savaşlarında⁷, I. Dünya Savaşı'nda tifüs salgınları görülmüştür. I. Dünya Savaşı sırasında Kafkas cephesi başta olmak üzere⁸, tifüsün etkisi diğer cephelerde de hissedilmiştir. Savaşın son iki yılında Yıldırım Ordular Grubu Başhekimi olarak görev yapan Stoyber'in sözleri durumun vahametini göstermektedir: “Bir lekeli humma hastanesinin önünden geçerken ihtiyar bir Türk neferinin sıra ile yedek mezarlar kazmakta olduğunu gördüm. Yanındaki başhekime <bu ne?> dedim. <<Bir şey değil Paşa hazretleri bahçe yapıyoruz!>> cevabını verdi. Hâlbuki hastaneye girecek hastalar bu mezarları görmeden

-
- 1 Vecdi Ahmet Cebe, *Tifüs ve Korunma Çareleri*, Tan Matbaası, İstanbul, 1943, s. 3-4.
 - 2 Kemal Saracoğlu, “Tifüse Karşı Nasıl Mücadele Edilir”, *Cumhuriyet*, 23 Mart 1943. Hastalığın yayılmasını sağlayan baş ve vücut bitleri hakkında geniş bilgi için bkz. Neşet Ömer, *Bitler: Bitlerin Ahval-ı Hayatiyye ve Vesait-i İtlafiyyesi Lekeli Tifo ve Humma-yı Raciann Bitler İle Sirayeti*, Kudüs, 1332, s. 5-11.
 - 3 “Tifüse Dikkat!”, *Cumhuriyet*, 24 Mayıs 1943.
 - 4 “Tifüs Salgını”, *Cumhuriyet*, 20 Mart 1943.
 - 5 M. Zühdi Berke, *Tıbbî Viroloji*, C.2, Ankara, 1974, s. 1282.
 - 6 Charles S. Ryan, *Kızılây Emri Altında Pilevne ve Erzurum'da 1877-78 (Rus-Türk Harbi)*, (Çeviren: Ali Rıza Seyfioğlu), İstanbul 1962, s. 190-192. Mehmet Arif Bey, *Başımıza Gelenler*, (Sadeleştiren: Nihad Yazar), İrfan Yayınevi, İstanbul, s. 430-431.
 - 7 Abdülkadir Noyan, *Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşlarımız*, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayını, Ankara, 1956, s. 15-17.
 - 8 Tefik Sağlam, *Büyük Harpte 3.Orduda Sıhhi Hizmet*, Askeri Matbaa, İstanbul, 1941, s. 77. Mustafa Karatepe, “Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkasya Cephesinde Tifüs”, *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, S.176, Ağustos 2001, s. 22-25. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Karatepe, *I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesinde Tifüsle Mücadele*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 1999, s. 1-82.

geçemezlerdi. Buna karşı ne denebilir?⁹. Bu koşullarda en korkulan şey tifüsün Anadolu'ya ve İstanbul'a sirayet etmesidir¹⁰. Ancak korkulan olur, tifüs önce taşraya ardından 1916 yılı sonları 1917 yılı başlarında İstanbul'a sıçrar¹¹.

Savaşın bitimiyle hastalığın yayılma ivmesi azalmışsa da Milli Mücadele Döneminde etkisini sürdürmeye devam etmiştir. Sakarya Savaşı sırasında Polatlı ve Ankara hastaneleri tifüs vakalarıyla dolmuştur. Menzil Baştabibi Muallim Abdülkadir, Merkez ve Mevki Kumandanlığı Başhekimi Muallim Talat Arif ve Ankara Hastaneleri Baştabibi Muallim Nazım Şakir Bey özverili çalışmalarıyla dikkat çekmişlerdir. Ankara Çayı çevresindeki bataklıklarda yetişen sazlar yakacak olarak kullanılmış ve mevcut buğu sandıklarından istifade edilmiştir. Bu arada Nazım Şakir Bey, her hastaya hekim vizitesine kadar toplayabildiği bit için bir paket sigara vereceğini söyleyen ilginç bir yöntem geliştirmiş bunda da başarılı olmuştur. Söz konusu yöntem sayesinde hastane içerisinde bulunan bitler kısa sürede imha edilmiştir. Savaşın sonunda Uşak toplama kampında bulunan Yunan esirleri arasında tifüs salgını nüksetmişse de bir aylık bir çalışma sonucu salgın ortadan kaldırılmıştır¹².

II. Dünya Savaşı'na kadar tifüs ara ara görülmeye devam etmiştir. Örneğin 1935 yılında Konya'nın Sille nahiyesinin Kirligiret köyünde 22-27 Nisan günleri arasında 13 kişi tifüsten ölmüştür. 250 haneli olan köyde yüz kadar kişinin hastalığa yakalanması üzerine tüm koruma ve tedavi önlemleri alınmıştır. Köy içindeki pis yerler ve gübreler tamamıyla temizletilmiş ve her tarafa kireç serpilmiştir. Ayrıca iki etüv makinesi gönderilmiştir¹³. Köyde incelemelerde bulunan Konya Sıhhat Müdürü Şahab Akın kendisi ile görüşen gazetecilere yapılan çalışmalar hakkında bilgi vermiştir. Ancak halkın cahil olmasının çalışmaları nasıl olumsuz etkilediğine ilişkin verdiği bilgiler hakikaten şaşırtıcıdır: “ Hayretle gördüm ki hastayı, doktorlardan saklamak için bir kuyuya indirmişler ve sekiz gün bu kuyu içinde tutmuşlar. Elbise ve çamaşırlarını ütüden kurtarmak için un çuvalılarına içine tıkayıp kaçırmışlar. Bunun için yeniden şiddetli tedbirler aldık. Şimdi hem cehaletle hem de hastalıkla mücadele halindeyiz.”¹⁴ Köye gönderilen berberler köyde bulunan kadın, erkek çocuk herkesin saçını sıfır numaralı makine ile tıraş etmiştir. Hükümet tarafından hastalara 20 kilo kadar ilaç dağıtılmıştır. Ayrıca karantina altına alınan köyde iki doktor ve beş sıhhiye memuru görevlendirilmiştir¹⁵.

9 Stoyber, *Yıldırım*, Çeviren: Kay. Nihat, Resmi Alman Neşriyatından, 1932, s. 94.

10 Helmut Becker, *I. Dünya Savaşında (1914-1918) Osmanlı Cephesinde Askerî Tababet ve Eczacılık*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 1983, s.25.

11 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, Fon Adı: Dahiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyet Müdüriyeti DH.UMVM, Dosya No:96/Gömlek No:6; Hicri/Miladi Tarih: 8 Cemaziyelâhir 1335/ 1 Nisan 1917.

12 Kemal Özbay, “Tarihte Lekeli Humma-Tifüs ve Ordularımızdaki Tahribatı”, *Dirim*, Yıl. 54, S. 3-4, Mart-Nisan 1979, s. 119.

13 “Konya Köylerinde Tifüs Hastalığı”, *Cumhuriyet*, 10 Mayıs 1935.

14 “Konya'da Tifüs Vakası Azalıyor”, *Cumhuriyet*, 14 Haziran 1935.

15 “Bir Köy Halkının Saçları Tamamen Kesildi”, *Cumhuriyet*, 16 Mayıs 1935.

Yurdun çeşitli yerlerinde farklı zaman aralıklarında görülen tifüs vakaları II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte artış göstermiştir. Vaka sayısı 1935-1936-1937-1938 senelerinde ortalama 485 olduğu halde 1939-1940-1941-1942 senelerinde ortalama 764'tür. 1943 senesinin ilk aylarında çoğalmaya başlayan tifüs Mart ve Nisan aylarında salgın halini almıştır¹⁶.

Bu çalışmada II. Dünya Savaşı'nda tekrar nükseden tifüs salgınının İstanbul'u nasıl pençesine aldığı, tifüs tehdidini ortadan kaldırabilmek adına hükümet tarafından alınan tedbirlerin neler olduğu ortaya konularak, bu doğrultuda yapılan mücadele çalışmalarına farklı boyutlarıyla yer verilmeye çalışılmıştır.

1. İstanbul'da Tifüs Salgını

Seferberliğin ilanıyla birlikte asker sayısının artışı tifüsün salgın haline gelmesine zemin hazırlamıştır. Hamamların yeterli olmaması, su ve sabun sıkıntısı çekilmesi nedeniyle bitsiz birlik neredeyse kalmamıştır. Bu süreçte birçok askerin uğrak yeri olan İstanbul'da askerlerin kaldığı konak, misafirhane, han ve otellerin vaziyeti hastalığın yayılmasının önlenmesi açısından oldukça önemlidir; ancak buraların hijyen açısından durumu hiç de iç açıcı değildir. Selimiye, Rami, Davutpaşa kışlalarının tamire ihtiyacı olduğu gibi etüv ve çamaşırhanesi yoktur. Sirkeci ve Haydarpaşa'daki hat kumandanlığında da erlerin temizlenme imkânlarının yetersizliği üzerine Ankara'dan iki temizleme treni gönderilmiştir. 1940 yılında Hadımköy-Yassıviran yolunda çalışan amelelerde görülen tifüs bunlarla irtibatla bulunan birliklere de bulaşmıştır. Yol yapımında çalıştırılan bu amelelerle, yine Çatalca Tahkimat Kumandanlığı'nın taş ocaklarında çalışan amele birliklerinde yapılan bit mücadelesinden olumlu sonuç alınamayınca bu kişiler ve birliklerin temizlikleri Tuzla temizleme evinde yaptırılmıştır. Birinci Ordu Sıhhiye Reisi Prof. Abdülkadir Noyan Paşa, Birinci Dünya Savaşı'ndan tecrübeli olduğundan yaptığı denetlemelerle, buğu sandıkları ve bidonlarından ve yeni kullanılmaya başlanılan D.D.T. den¹⁷ faydalanarak bit ve benzeri haşeratlarla karşı mücadele çalışmalarını hızlandırmıştır¹⁸. Alınan bu tedbirler yanında tifüs aşılı ile koruyucu mücadele çalışmaları başlatılmıştır¹⁹. Ayrıca orduda tifüsle mücadele için bit mücadele talimatı da yayınlanmıştır²⁰.

16 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Adı: Başbakanlık Muamelat Müdürlüğü Evrakı (30.10)/Yer No:15.84.32. Ragıp Üner, "Tifüs Hastalığı ve Tedavi Çareleri", *Cumhuriyet*, 27 Şubat 1945.

17 1939 yılında ilk defa Amerika'da sentezlenen D.D.T. daha sonra İngiltere'de de üretilmiştir. Napoli'deki tifüs salgınında, Amerikan-İngiliz ordularında ve diğer hastalıklı sahalarda ve bilhassa bit öldürmekte rolü ortaya konulan Dikloro, Difenil, Trikloroctan yani kısa adıyla D.D.T. adı verilen madde memleketimizde de yapılmaya başlanmıştır. "Bir Profesörümüzün Kıymetli Başarısı", *Cumhuriyet*, 3 Şubat 1945.

18 Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, C.I, Yörük Basımevi, İstanbul, 1976, s. 524-535.

19 Özbay, "Tarihte Lekeli Humma-Tifüs...", s. 120.

20 *Orduda Lekeli Humma ve Bit Mücadelesi Talimatı*, Ulusal Matbaa, Ankara.

Hastalığın yayılışında Anadolu'dan İstanbul'a gelen kişilerin de etkisi olduğu bilinmektedir. İstanbul Milletvekili Kazım Karabekir bu konuya şöyle temas etmiştir: *"..Sonra İstanbul'da yine Anadolu'dan kaçıp gelmekte olan bakımsız kimseler de vardır. Burada da görüyoruz, hurpani kıyafetleri ve kirlilikleri fecidir. Hatta Sıhhiye Vekili birkaç ay evvelki bir tamimde bunların tifüs ve sair hastalıkların tam potörleri olduğunu ve bunlardan kaçınılması lazım geldiğini bildirdi. Bunların etüvü nasıl olur bilmiyorum, o vekâlet birtakım tedbirler söyledi. Arkadaşlar ben 1939 bütçesinde bunlara karşı şu tedbirlerin alınmasını arzetmiştim.<<Bu hurpani elbiseler kâğıt fabrikalarımız için güzel mevaddı iptidaiye teşkil eder. Onları hurpani vaziyetten kurtarmak, benliklerine sahip etmek lazımdır.>>"*²¹

Tifüse yakalanan vaka sayısı özellikle 1943 yılına gelindiğinde belirgin bir artış göstermiştir. Ocak ve Şubat aylarında, eski senelerin aynı aylarına oranla yükselişe geçen hastalık, Mart ayından itibaren dikkat çekici bir şekilde başta İstanbul olmak üzere Samsun, Eskişehir gibi daha pek çok ilde yayılmaya başlamıştır²². Mayıs ayında tüm yurttaki 935 olan vaka sayısı, Haziran ayında 785'tir. Bunun 126'sını İstanbul'da görülen vakalar oluşturmaktadır²³. İstanbul'da Temmuz ayının ilk yarısında 81, ikinci yarısında 49 vaka tespit edilmiştir²⁴. Ağustos ve Eylül aylarında vaka sayısı azalmışsa da²⁵ verimli bir netice alınamamıştır²⁶. Kış aylarına gelindiğinde ise tifüs vaka sayısında artış meydana gelmiştir. 1944 yılı Aralık ayı içinde bütün yurttaki görülen tifüslü sayısı 329'tur. İstanbul'da 60, Balıkesir'de 13, Bursa'da 11, Denizli'de 12, Erzurum'da 10, Edirne'de 16, Hakkâri'de 14, İzmir'de 30, Kastamonu'da 14, Kocaeli'de 16, Konya'da 11, Seyhan'da 10, Sivas'ta 16, Zonguldak'ta 15 tespit edilmiş vaka olup diğerleri yurdun çeşitli yerlerine dağılmış bir haldedir²⁷.

Sıhhat Vekili Hulusi Alataş 25 Mayıs 1943'te mecliste yapmış olduğu konuşmada tifüse ilişkin şu bilgileri vermiştir: *"Elde muntazam istatistikler vardır. 1905'ten beri hiçbir senenin hiçbir ayı yoktur ki lekeli humma olmasın. Bu vaziyet gösteriyor ki hastalık esasen memleketimizde andenik haldedir. Harbe tekaddüm eden dört senenin vasatı 480'dir. Harp başladıktan sonra 1939, 1940, 1941 ve 1942 vasatı 760'dır. 1943'e gelince, Kânunusaniye 167, Şubat'ta 269, Mart'ta 426, Nisan'da 742 vaka olmuş, Mayıs'ın başından bugüne kadar vakalar 698'i bulmuştur. Muhtelif yerlerdeki vaziyete göre İzmir'de 112'si cezaevinde olmak üzere 325 vaka²⁸, Edirne'de 45'i cezaevinde olmak üzere 96, İstanbul'da 58'si cezaevinde olmak üzere 269, Zonguldak'ta 113, Kütahya'da 33, Konya Ereğlisi'nde 55, Ankara'da 1'i cezaevinde olmak üzere 75,*

21 TBMM ZC, D.VII, C.2, İçtima F, 26. İnikat (24.5.1943), s. 172.

22 BCA, 30.10/15.84.32. BCA, 30.10/28.182.34.

23 "Haziranda 785 Tifüs Vakası Görüldü", *Vakit*, 2 Temmuz 1943.

24 "Yurttaki Tifüs Vakaları", *Cumhuriyet*, 2 Ağustos 1943.

25 "Lekeli Humma Vakaları", *Vakit*, 17 Ağustos 1943.

26 "Tifüs", *Akşam*, 11 Ağustos 1943.

27 "Tifüs", *Cumhuriyet*, 3 Ocak 1945.

28 İzmir'de yürütülen mücadele çalışmaları için bkz. "Çamaşırhaneler Açılıyor", *Yeni Asır*, 8 Haziran 1943. "Tifüsle Mücadele İşleri", *Yeni Asır*, 22 Haziran 1943. "Tifüse Karşı Seferberlik", *Yeni Asır*, 20 Haziran 1943.

İçel’de 159, Seyhan’da 80, Mardin’de 45, Sivas’ta 127, Erzurum’da 65, Van’da 45 vaka vardır. Maaleseferken haber alamamak vaziyeti güçleştirmektedir. Haber alınan yerlerde bütün kuvvetler teksif edilmiştir. Bastırmak için çalışılıyor.”²⁹.

Hulusi Alataş’ın belirttiği üzere cezaevlerinin hastalığın salgın haline gelmesindeki rolü büyüktür. Dolayısıyla cezaevlerinin temizlik şartlarının istenilen seviyede olmadığı da ortaya çıkmaktadır. Vilayetlerdeki tebhir³⁰ vasıtalarının ihtiyaçlara yetecek hale getirilememiş olması mücadeleyi zorlaştırmıştır. Bu noktada kanunen bu vasıtaları tedarik etmekle mükellef olan bazı belediyelerle diğer müesseselerin, Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti tarafından yapılan tebliğ ve tamimlere rağmen tebhir vasıtaları tedarikinde gerekli çalışmaları yapmadıkları görülmüştür. Bu durum hastalıkla mücadelede önemli bir silah olan cihazların temininin sağlanmasını engellemiştir. Halkın bir kısmının bite karşı bilinçli olmasına karşın önemli bir kesimin bitli olması mücadeleyi güçleştirmiştir³¹. 1943 yılında 200 vaka üzerinde çalışma yapan Dr. Namık Uras, hastaların daha çok fakir ve sefil insanlar ile hapisanelerden geldiğini belirtmekle beraber amele, polis memuru, seyyar satıcılar ve Anadolu’dan İstanbul’a gelenler arasında görüldüğünü de dile getirmiştir³².

Dönemin gazetelerinde sıklıkla bu hastalığa ilişkin haber ve köşe yazılarına yer verilmiştir. Şevket Bilgin Yeni Asır gazetesindeki yazısında tifüsün tehlikesine dair şu noktalara dikkat çekmiştir: “*Vatandaşlar, tifüsün ne gaddar ve ne vahşi bir hastalık olduğunu gözden uzak tutmamalıdır. Birinci Dünya Harbinde muharip milletlerin harp sahnelerinde verdikleri vefiyattan daha fazlasını tifüs salgını ile verdikleri göz önüne getirilirse, bu müthiş tehlikenin istilai bir mahiyet almasına mani olmanın hayati bir ehemmiyet taşıdığı derhal anlaşılır.*” Sözlerinin devamında Bilgin, “*sefaletin kucağında büyüyen bir hastalık*” olarak tanımladığı tifüsün genişlemesine meydan verilmemesi için resmi ve gayri resmi gayretlerin birleştirilmesinin önemine vurgu yapmıştır³³. Şevket Rado ise Akşam gazetesindeki köşe yazısında tifüs belasına ilişkin görüşlerini şöyle aktarmıştır: “*İşin en fena tarafı nedir biliyor musunuz? Tifüse artık alıştık. Gerçi gazetelerde günde beş vaka, on vaka görülüyor ama pek mühimsemiyoruz. <<Ya.. Demek beş vaka varmış, ha!>> deyip geçiyoruz. Tramvaylarda oturacağı yeri eğilip muayene eden, üfleyip oturan, gözü yanındakinin yakasında insanlara artık rast gelmiyoruz. Sokaklardaki süfli çocuklar bizi eskisi kadar korkutmuyor. Tifüs kelimesinin ilk günlerdeki dehşeti azalmış, bu azılı hastalık mülayimleşmiş, munisleşmiş, ehlileşmiştir. Tifüs gibi bir salgın için en fena en tehlikeli ruh haleti işte budur. Hastalığın kökü kurumamıştır. Dehşeti azalmamıştır. Şimdi yaz aylarının tesiriyle hafif seyrediyor. Yarın, kış gelince...*”³⁴

29 Dün Millet Meclisinde Bilhassa Sıhhat İşleri Görüşüldü”, *Yeni Asır*, 26 Mayıs 1943.

30 Tebhir: Buğu haline getirme, tütsüleme, etüvden geçirme. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 2012, s. 1222.

31 BCA, 30.10/15.84.32. BCA, 30.10/28.182.34.

32 Namık Uras, *Lekeli Humma*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1944, s. 5.

33 Şevket Bilgin, “Büyük Tehlike Önünde”, *Yeni Asır*, 27 Mayıs 1943.

34 Şevket Rado, “Tifüse Karşı Son Durumumuz”, *Akşam*, 10 Ağustos 1943.

Büyük çoğunluğu İstanbul'da olmakla birlikte yurdun çeşitli yerlerinde ortaya çıkan tifüs salgınına karşı hükümet hemen harekete geçmiştir. Gerçekte bu sorun sadece hükümetin aldığı kararlarla üstesinden gelinebilecek bir sorun değildir. Bu nedenledir ki halkın bilinçlenmesine ve mücadeleye etkin olarak katılmasına şiddetle ihtiyaç duyulmuş, bu noktada hükümet tüm imkânlarını seferber etmiştir.

2. Tifüs Salgınına Karşı Alınan Tedbirler

14-17 Haziran 1943'te Lekeli Humma Komisyonu toplanmıştır. Bu komisyonda Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti'nce hazırlanan hususlar dâhilinde³⁵ mücadelenin esasları tespit edilmiştir. Alınan kararlara göre, mücadelenin ilk aşaması tüm salgın hastalıklarda olduğu gibi hastalığın erkenden haber alınmasıdır. Zira bu durum mücadelenin başarılı olması açısından son derece önemlidir. Bu hususta görevli olan kişi ve makamların vazifelerini layıkıyla yerine getirmeleri gereklidir. Görevini yerine getirmeyenler hakkında yapılacak kanuni takibat ihmal edilmemelidir. Bunların dışında köy öğretmenleri ve eğitimci gibi köylerde bulunan aydın kimselerin yardımlarını temin ederek bu kişilerin öğrendikleri hastalık vakalarını en kısa zamanda jandarma karakolu ve nahiye müdürlüğüne bildirmeleri teşvik edilmelidir. Ayrıca jandarmanın verdiği her günlük emniyet ve asayiş raporlarına, bazı vilayetlerde yapıldığı gibi hastalık vakalarının da eklenmesi gereklidir. Böylece sağlık teşkilatına günü gününe bilgi verilmesi sağlanmış olunur. İkinci olarak hastalıktan haberdar olmak için uygulanacak yöntemin araştırma ve tarama yöntemi olduğu vurgulanmıştır. Herhangi bir yerde hastalığın ortaya çıktığından şüphe edildiği takdirde bu yönteme müracaat edilmelidir. Yetişmiş personelle yapılması mümkün olan söz konusu çalışma için sağlık teşkilatının sağlık memurlarını bu amaç doğrultusunda yetiştirmesi önemlidir. Defin ruhsatı verilmeksizin cenazelerin defnedilmemesinin hastalığın ortaya çıkarılmasındaki rolüne işaret edilerek bu duruma aykırı hareket edenler hakkında kanuni takibatın yapılacağı belirtilmiştir.

Mücadelenin ikinci aşaması temizlik işleri ve bit mücadelesidir. Temizlik çalışmaları iki şekilde ele alınmıştır. Birincisi ihtiyati tedbir olarak, diğeri hastalığın ortaya çıktığı zamanlarda yapılacak zorunlu temizliktir. İhtiyati tedbir olarak yapılan temizlik ve bit mücadelesi; köylerde yapılacak bit mücadelesi ve şehirler ile kasabalarda yapılacak bit mücadelesi olarak ikiye ayrılmıştır. Köylerde bit mücadelesi yapmak, köylünün bitleri zararlı görmemesi nedeniyle daha güçtür. Bu nedenle öncelikle bitin hastalık getirdiği ve tehlikeli olduğu halka anlatılmalıdır. Bu husustaki yayınlar köylere götürülmelidir. Bazı vilayetlerde yapılan ve faydası görülen yıkanma günleri köylerde de tertip

35 Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti oldukça ayrıntılı olarak bit mücadelesine ait mesai planı hazırlamıştır. İçeri için bkz. *BCA*, 30.10/15.84.32. *Tifüs Mücadelesinin Ana Hatları*, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti Yayını, Ulusal Matbaa, Ankara, 1943, s. 1-18.

edilmelidir. Her on beş günde bir olarak tespit edilen bu günlerde bütün köy halkının temizlenmesini sağlamak mümkündür. Köylerde yıkanma yerleri ve çamaşırliklar tesis edilmeli ve mevcutlarının tamiri yapılmalıdır. Çünkü bazı köylerde hayır sahipleri tarafından odun ve sabununa varıncaya değin vakfedilmiş olan çamaşırlikların geneli metruk ve harap bir halde olduğundan bunların ve yıkanma yerlerinin faaliyete geçmesini idare amirleri takip etmelidirler. Bu gibi yerlere yakacak ve sabun tedariki için imkânı olan yerlerde köy bütçelerinden, olmayan yerlerde ise hususi idarelerden ve hatta genel bütçeden yardım yapılmalıdır. Muhtarların vazifelerine dair gerekli bilgiye sahip olmadığı görüldüğünden Dâhiliye Vekâleti'nce muhtarların kanuni vazifelerine ve bunları nasıl yerine getireceklerine ve temizlik işlerine dair broşürler hazırlanmasının faydalı olacağı belirtilmiştir. Temizlik işleri belirli aralıklarla sağlık teşkilatı tarafından denetleneceği gibi sağlık koruyucuları, öğretmen, eğitimci ve seyyar öğretmenler tarafından da takip ve teşvik edilmelidir. Köylere kamyon, at veya öküz arabası gibi vasıtalar üzerine yükletilecek beş altı bidon buğu sandığı sevk edilmelidir. Bu işlem belirli bir sıra takip etmek yoluyla sağlık teşkilatına mensup seyyar memurlar tarafından belirli zamanlarda yapılmalıdır. Köy misafir odaları veya yollar üzerinde bulunan hanlar ve kahveler temizlik denetimine tabi tutulmalıdır.

Şehirlerde yapılacak temizlik çalışmaları için vekâletçe düzenlenen program dâhilinde topluluklardan başlanmak suretiyle umumi bir denetim yapılması uygun görülmüştür. Fabrika ve imalathanelerde bitli görülen işçilerin işlerine devamdan menedilmeleri ve bu hal devam ederse işlerine son verilmesi gerekmektedir. Şehir ve kasabalarda kurulan panayırlar nedeniyle birçok halk, hanlar ve otellerde çok kötü şartlar altında konaklamakta ve bitli olmayanlar da bu panayırlar yüzünden bitlenmektedirler. Panayırların geçici bir zaman için tatili mümkün değilse bile bu yerlerde sıkı bir kontrol yapılarak bitli olanlar uzaklaştırılmalıdır. Büyük şehirlerde ve bazı kasabalarda ekmek, kumaş ve kahve satılan yerlerde izdiham yüzünden tehlikeli vaziyetlerin ortaya çıktığı, bu nedenle özellikle yerli mallar pazarları önündeki kalabalığın önlenmesinin önemli olduğu dile getirilmiştir. Oteller ve hanlar ile ulaşım vasıtalarının temizliği, dikkat edilmesi gereken diğer işlerdendir. Otel ve hanların değiştirmek için yeterli çamaşıra sahip olmamaları nedeniyle Sümer Bank tarafından bunların temini için gereken kolaylık sağlanmalıdır. Yine büyük şehirlerde toplanmış olan bitli, yersiz yurtsuz olan kimseler mümkün olduğu ölçüde şehirlerden uzaklaştırılarak geldikleri yerlere gönderilmelidirler. Hasta olduğundan şüphe edilen ve özellikle ateşli olduğu anlaşılan kimselerin şehirlerde umumi nakil vasıtalarına binmelerine müsaade edilmemelidir. Lüzum görüldüğü takdirde Sıhhat ve İçtimai Muavenet müdürlerinin emrine mahalli yerli mallar pazarından bedeli mukabilinde Amerikan bezi ve çamaşır verilmesi noktasında kolaylık gösterilmelidir. Fakir ve kimsesiz halkın tebhire tabi tutulduğu sırada giydirilmesi için ihtiyaç duyulacak olan çamaşırı verebilmek üzere sağlık teşkilatı ve belediyeler emrinde bir miktar çamaşır bulundurulması gerekmektedir.

Hastalık ortaya çıktığı zaman hastanın bulunduğu yerde ve muhitinde zorunlu umumi bit mücadelesi ve temizlik yapılır. Şahsın eşya ve meskeninin temizlenmesine özen gösterilmelidir. Hastalığa yakalananlar ya da hastalığa tutulduğundan şüphe edilenler tecrit edilmelidir. Bu mücadelenin en önemli şartlarındandır. Mevcut hastanelerin dâhiliye ve intaniye servislerinden tecrit ve tedavi hususunda yararlanılması ve lüzumu halinde yatak kadrolarının genişletilmesinin önemine değinilmiştir. Çok zaruri hallerde hastanelerin bazı servislerinin yalnız acil vakalara ayrılması hatta daha zorunlu hallerde bütün diğer servislerin tifüs hastalarına ayrılması kararlaştırılmıştır. Belediyelerle diğer özel ve resmi müesseselere ait hastane, dispanser ve revirler de bu işe tahsis edilmelidir. Bunlar da yetmediği takdirde otel, han ve benzeri yataklı müesseseler yatak ve malzeme teçhiz edilerek hastane haline getirilmelidir. Her vilayet bütün ihtimaller göz önünde bulundurularak muntakaları dâhilinde gerekli tüm hazırlıkları yapmak mecburiyetindedir. Tüm bu hazırlıklar için mahalli idareler hayır cemiyetleri ile hayır sevenlerin yardımları sağlanmalıdır. Büyük şehirlerde hasta nakli için özel vesait temin edilmelidir. Belirli mevsimlerde belirli yerlere kitle halinde giden amelelerinin temizlettirilmesi işin en güç yanını oluşturmaktadır. Zira bu tecrübeler bazen amelenin kaçmak eğilimi göstermesi nedeniyle başarısız olmuştur. Bundan dolayı büyük şehir ve kasabalarda amele borsası ve benzeri yerlerde bunların yakalanarak temizlenmeleri sağlanmalıdır. İşyerlerinde temizlik, hükümetin yardımıyla işverenler tarafından yaptırılmalıdır³⁶.

Dâhiliye Vekili Hilmi Uran da tifüs ile yapılacak mücadeleye ilişkin Temmuz 1943'te valiliklere bir tamim göndermiştir. Tamimde, tifüse karşı bütün devlet ve belediye teşekküllerinin, resmi ve gayri resmi müesseselerin elbirliği ile mücadele etmeleri sayesinde başarılı olunabileceğinin altı çizilmiştir. Hazırlıkların alınması ve tedbirlerin uygulanmasında ve hastalıklardan haberdar olunması aşamasında idare amirleriyle jandarma ve polis teşkilatının yakından alakadar olmaları ve sıhhat teşkilatıyla birlikte hareket etmelerinin lüzumuna dikkat çekilmiştir. Devlet hastanelerinin, belediye memurlarının ve köy muhtar ve ihtiyar meclislerinin tifüs mücadelesinde doğrudan doğruya vazife almalarının gerekliliğine değinilmiştir. Şehir ve kasabalar için lüzumlu etüv ve buğu sandıklarının temin edilmesine çalışılmalı, mevcutlar muayene edilerek tamir ve ıslah edilmelidir. Köylerin büyüklüğüne göre her köyde bir veya birkaç buğu sandığının kısa sürede tamamlanması hususunda nahiy müdürleriyle jandarma teşkilatı işbirliği içerisinde hareket etmelidir. Şehir ve kasabalara başka mahallerden gelen amele ve benzeri kişilerin halkın arasına karışmadan evvel temizlenmesi en önemli tedbirlerden biridir. Bunun için yıkanma yerlerinin tespiti ve etüvden geçirme tertiplerinin alınması lazımdır. Bu zorunlu temizleme işlerinde jandarma ve polis yakından ilgilenmelidir.

36 BCA, 30.10/15.84.32. BCA, 30.10/28.182.34. 14-17 Haziran 1943 Tarihinde Vekâlette Toplanan Tifüs Mücadele Komisyonu Mukarreratı, Ankara, 1943, s. 1-7.

Düzenlenecek mahalli programların hemen hazırlık ve tatbikine başlanması ve alınan tedbirlerle tatbikat safhaları hakkında Vekâlete de malumat verilmesi gerektiği önemle vurgulanmıştır³⁷.

Görüldüğü üzere tifüs salgınıyla baş edebilmek için Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti'nin öncülüğünde diğer vekâletler ile istişare edilerek gerekli tüm çalışmalar yapılmıştır. Tifüsün kol gezdiği İstanbul'da da bu kararlar esas alınmak suretiyle tifüs mücadelesi başlatılmıştır.

3. İstanbul'da Tifüsle Mücadele

İstanbul'da tifüs vakalarının artış göstermesi üzerine ilk etapta İstanbul Belediyesi Sıhhat Müdürlüğü tifüse karşı alınan tedbirleri artırma yoluna gitmiştir. 10 Şubat 1940'ta Beyoğlu kaymakamı başkanlığında Belediye Sıhhat Müdürü Osman Said ve doktorların katılımıyla bir toplantı yapılmıştır. Toplantıda Beyoğlu mıntıkasında esaslı temizlik faaliyetine girilmesi kararı alınmıştır. Belediyece yeni bazı hamamlar kiralanmak suretiyle bitli ve pis kıyafetli kimselerin buralarda temizlenmesi sağlanacaktır³⁸. 1943 yılına gelindiğinde tifüsün önünün alınamaması ve hızla yayılması üzerine Vilayet Umumi Hıfzıssıhha Meclisi 1 Haziran 1943 tarihinde Vali Sabri Öney'in başkanlığında toplanmıştır. Bu toplantıya belediye reisi, hastaneler başhekimleri ve bazı doktorlarla, belediye sıhhat işleri müdürü, vilayet sıhhat müdürü katılmıştır. Burada tifüsle mücadele için doktorlardan bir komite kurulmuş ve hemen faaliyete geçmiştir. Bu komite alınması gerekli tedbirler hakkında teklif yapacak ve vilayet makamı hemen bunları tatbik etmek üzere çalışmalara başlayacaktır³⁹. İhtiyaç nispetinde zamanla İstanbul'da oluşturulan tifüsle mücadele heyeti genişletilmiş, heyete dâhil olan doktor, müfettiş ve sıhiye memurlarının sayısı altmış kişiyi geçmiştir⁴⁰.

Sıhhat Vekili Hulusi Alataş başkanlığında 12 Temmuz 1943 tarihinde İstanbul'da yine bir toplantı yapılmış, toplantıda tifüsle mücadele işleri görüşülmüştür. Alataş gezdiği Süreyyapaşa fabrikasında amelenin temizliğine dikkat edilmediğini söyleyerek umumi yerlerin kontrolünün sıkılaştırılmasının gerekliliğine işaret etmiştir⁴¹. Bir başka toplantıyı Sıhhat Müsteşarı Asım Arar 16 Temmuz 1943 tarihinde İstanbul'da hastane baştabiplerinin katılımı ile yapmıştır. Toplantıda tifüsle mücadele işleri görüşülmüş, tecrit işleri, hastalığı vaktinde ihbar için lazım gelen tedbirlerin alınması, mücadele şekilleri etrafında kararlar alınmıştır⁴². Yapılan toplantılar, alınan kararlar çerçevesinde çok yönlü bir mücadele çalışması yürütülmüştür.

37 "Dâhiliye Vekâleti Vilayetlere Mühim Bir Tamim Yolladı", *Vakit*, 15 Temmuz 1943.

38 "Belediye Bedava Hamamları Çoğaltıyor", *Cumhuriyet*, 11 Şubat 1940.

39 "Tifüse Karşı Yeni Tedbirler Alınıyor", *Yeni Asır*, 2 Haziran 1943.

40 "Tifüsle Mücadele", *Akşam*, 11 Ekim 1943.

41 "Dün Sıhhat Vekilinin Başkanlığında Bir Toplantı Yapıldı", *Vakit*, 13 Temmuz 1943.

42 "Dün Sıhhat Müsteşarının Başkanlığında Bir Toplantı Yapıldı", *Vakit*, 17 Temmuz 1943.

İstanbul Belediyesi her semtte birer halk hamamının açılması için çalışma başlatmıştır⁴³. Belediye Sıhhiye Müdürlüğü Fatih'te Çinili, Galata'da Kılıcalı ve Yamalı, Üsküdar'da İmrahor hamamlarını halka açmıştır. Balat ve Kasımpaşa'da da iki halk hamamının açılması için tamiratın bitmesi beklenmiştir. Bunlardan başka Balıklı Hastanesi'nin yıkanma yeri kiralanmıştır⁴⁴. Bu hamamlara fakir insanlar gönderilmiştir. Ancak bazı kimseler bu meccani (ücretsiz) hamamlara gitmek istemediğinden anlaşmalı hamamlarda, haftada iki gün yirmişer kuruş karşılığında yıkanabileceklerdir⁴⁵. Ayrıca bazı hamamların sabahtan öğleye kadar daha ucuz bir tarife ile müşteri kabul etmeleri sağlanmıştır⁴⁶. Hatta sular ısındığında işsiz güçsüz çocuklar plajlarda bile yıkatılmıştır⁴⁷. 1943 yılında belediyenin bulaşıcı hastalıklar için bütçesine koyduğu 24 bin liralık tahsisat bittiğinden yeniden tahsisat temin edilmiştir⁴⁸. Belediye bütçesinden bulaşıcı hastalıklara önce 25.000 lira ayrılmış sonra bu miktara 10.000 lira daha sonradan da 65.920 lira eklenmiştir. Bununla birlikte toplamda 100.920 lira tahsisat verilmiştir. Halk hamamları için 10.800 liradan sonra 35.000 lira teklif edilmiştir. Toplamda 45.800 lira bu hamamlara tahsis edilmiştir⁴⁹.

Hastalıkla mücadele için umumi yerlerde tebhir işlerine büyük bir önem verilmiş, yoksullara sabun ve çamaşır dağıtılması kararlaştırılmıştır⁵⁰. Sıhhat müdürlüğü tarafından bu çerçevede halk hamamlarına sabun verilmiştir⁵¹. Ayrıca bitli çamaşırların tebhirinde kullanılan etüv makinelerinin miktarı çoğaltılarak, bunların mahalleler arasında dolaştırılması suretiyle fakir semtler halkının çamaşırlarının etüvden geçirilmesi planlanmıştır⁵². İstanbul Sıhhiye Müdürlüğü yeni etüv makineleri temin etmiştir⁵³. Tifüsle mücadele etmek üzere Sıhhat Vekâleti tebhir odaları açmaya karar vermiş ve bu hususta gerekli çalışmalar yapılarak bu odaların açılacağı semtler belirlenmiştir⁵⁴. Fabrika ve müessese gibi çalışanları fazla olan yerlerden de kendi tebhir odalarını tesis etmeleri istenmiştir. Bu odalar 2-5 metre mikâbında tuğla veya taştan inşa edilecek yanında bir duş mahalli bulunacaktır⁵⁵. Yine 50'den fazla işçi çalıştıran iş yerlerinde hamam veya duş yerlerinin yaptırılması, tazyikli buhar etüv veya buğu sandıklarının bulundurulması mecburiyeti hatırlatılmıştır.⁵⁶ 1943 yılı

43 "Belediye Bedava Hamamları Çoğaltıyor", *Cumhuriyet*, 11 Şubat 1940.

44 "Tifüs ve Halk Hamamları", *Cumhuriyet*, 26 Ağustos 1943.

45 "Tifüsle Mücadele", *Akşam*, 11 Ekim 1943.

46 "Tifüse Karşı", *Akşam*, 8 Ekim 1943.

47 "Tifüsle Mücadele", *Tan*, 6 Temmuz 1943.

48 "Tifüs Azalıyor", *Cumhuriyet*, 7 Ekim 1943.

49 "Mücadele İçin Yeni Tahsisat Verildi", *Cumhuriyet*, 14 Ağustos 1943.

50 "Tifüse Karşı Yeni Tedbirler Alınıyor", *Yeni Asır*, 2 Haziran 1943.

51 "İstanbul'da Mücadele Hızla Devam Ediyor", *Yeni Asır*, 27 Mayıs 1943.

52 "Vali Dün Sabah Ankara'dan Geldi", *Cumhuriyet*, 2 Temmuz 1943.

53 "Tifüse Karşı", *Akşam*, 8 Ekim 1943.

54 "Tebhir Odaları Açılacak", *Vakit*, 11 Temmuz 1943.

55 "Tifüsle Savaş Genişliyor", *Cumhuriyet*, 11 Temmuz 1943.

56 "Sıhhat Müdürlüğünün Bir Tebliği", *Cumhuriyet*, 20 Temmuz 1943.

sonlarında 200' den fazla seyyar etüv 500' den fazla buğu sandığı çalıştırılmıştır⁵⁷. Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti, kendi bünyelerinde sabit ve seyyar etüvü olmayan çeşitli şirket ve müesseselerin gerekli teçhizatı oluşturmaları için buğu sandığından, temizleme evlerine kadar hazırlanmış çeşitli projeleri ilgili yerlere göndermiştir⁵⁸.

Her türlü nakil vasıtalarında temizlik çalışmaları başlatılmıştır⁵⁹. Sıhhiye Müdürlüğü nakliye vasıtalarının temizliğine bir kat daha önem vermiş ve şehirdeki bütün kamyon, otomobil ve arabalar Sultanahmet Meydanı'nda haftada iki defa dezenfekte edilmeye başlanmıştır⁶⁰. Nakil vasıtalarının temizliği için İstanbul'un çeşitli semtlerinde garajlar tahsis edilmiştir⁶¹. Vesait araçlarının temizlenmesi için Almanya'dan (Siklon B) gazı sipariş edilmiştir. Otobüslerle otomobillerin bu gazla dezenfekte edilebilmesi için Ramide Topçularda bir garaj yeri ayarlanmıştır⁶². Ancak garajın elverişli olmadığı anlaşılınca Binbirdirek'te başka bir garaj bulunmuştur⁶³. Nakil vasıtalarının temizlenmesinde formol, krezilor, krenilin gibi maddeler de kullanılmıştır⁶⁴. Bunlara D.D.T'nin kullanımı da eklenebilir. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Dr. Sadi Konuk D.D.T'ye ilişkin şu bilgileri vermiştir: *"Henüz kış mevsimi gelmediği için tifüsün azlığı ve çokluğu hakkında şimdiden bir şey söyleyemem. Teşkilat tifüsle sıkı mücadele halindedir. Bilhassa fennin en son buluşu olan D.D.T'yi tifüs mücadelesine tatbik ediyoruz. Amele muhiti olan Zonguldak'ta çamaşırları D.D.T. ile yıkattırıyoruz. Bunu yakında İstanbul ve diğer lüzum görülen yerlerde de tatbik edeceğiz."*⁶⁵

İstanbul'da özellikle Küçükpazar, Unkapanı ve Galata semtlerinde vakalara sık sık tesadüf edilmiştir⁶⁶. Yenicami, Balat, Unkapanı taraflarında bazı bitli kimselerin bitleri öldürmeden yere attıklarının görülmesi üzerine bu adamlar toplatılarak hamamlara gönderilmişlerdir⁶⁷. Şüpheli görülen bazı bekâr evleri temizletilmiş, kirli ve bitli çamaşırların tebhirhaneye sevki için belediyece kamyon tahsis edilmiştir⁶⁸. Belediye Sıhhat Müdürlüğü şehrin kalabalık mahallerinde bit mücadelesi yapmak üzere birer doktorun başkanlığında sağlık memurlarından oluşan birer heyet teşkil etmiştir⁶⁹. Ancak hastalığın taşıyıcısı bitlerle mücadele çok da kolay olmamıştır. Kalabalık ortamlarda bitler etrafa çok çabuk yayıldıklarından inşaat kampları, hanlar, kira odaları, pansiyonlar,

57 Orhan Zihni Sanus, *Son Lekeli Humma Olguları ve Önemi*, Kader Basımevi, 1944, s. 11.

58 BCA, 30.10/ 177.224.1. Buğu sandığı ve temizleme evlerine ilişkin proje örnekleri ekte gösterilmiştir.

59 "Belediye Bedava Hamamları Çoğaltıyor", *Cumhuriyet*, 11 Şubat 1940.

60 "Bir Aylık Tifüs Vakaları", *Akşam*, 2 Temmuz 1943.

61 "Tifüsle Mücadele", *Vakit*, 15 Ağustos 1943.

62 "İstanbul'a Gelen Yolcuların Muayenesine Başlandı", *Akşam*, 1 Ağustos 1943.

63 "Tifüs", *Akşam*, 12 Ağustos 1943.

64 "Bu Hafta Yeni Kararlar Tatbik Edilecek", *Akşam*, 5 Temmuz 1943.

65 "Memleketin Sağlık Durumu", *Cumhuriyet*, 21 Ekim 1945.

66 "Tifüs", *Akşam*, 22 Temmuz 1943.

67 "Bir Aylık Tifüs Vakaları", *Akşam*, 2 Temmuz 1943.

68 "Tifüs Mücadelesi", *Cumhuriyet*, 16 Şubat 1940.

69 "Temizlik Seferberliği", *Cumhuriyet*, 31 Ocak 1940.

oteller, yatılı mektepler, cezaevleri gibi yerlerin temizliğinin ciddi ölçüde özen gösterilmesi gerektiği anlaşılmıştır⁷⁰.

23 Temmuz 1943 tarihinde İstanbul Emniyet Altıncı Şube Müdürlüğü'nde bir toplantı yapılmıştır. Toplantıda bitler imha edilmedikçe tifüsün kökünün kazınamayacağı belirtilmiştir. Hastalığın yayılmasının durdurulabilmesi için tramvay, otobüs, araba ve taksilerin her ne suretle olursa olsun ateşli hasta taşımaları yasaklanmıştır. Buna mukabil şehir halkına kolaylık olması açısından ve aynı zamanda hastalık sirayetini önlemek üzere mücadele teşkilatınca hasta taşıma otomobilleri tedarik edilerek hastaların ücretsiz taşınması kararlaştırılmıştır⁷¹. Hasta nakleden otomobiller, hastanede kurulacak olan temizleme mahallinde temizlendikten sonra şehre dönebileceklerdir. Aksi halde hareket eden şoförlerin mesleklerini yapmalarına müsaade edilmeyecektir. Temizleme yerleri şehrin resmi hastanelerinde kurulacaktır. Özel hastaneler nakil vasıtalarını buraya sevk etmek mecburiyetindedirler. Edirnekapı, Üsküdar ve Beyoğlu semtinde olmak üzere üç nakil vasıtası temizleme yeri tesis edilecektir. Otomobiller burada temizlenecektir. Hasta nakil işlerini daha hızlı yapmak üzere Sıhhat Vekâleti tarafından İstanbul Sıhhat Müdürlüğü emrine yeni iki hasta otomobili verilmiştir. Bunlarla birlikte üç otomobil olmuştur⁷². Tifüs hastası olanlar 21483 numaraya telefonla müracaat ederlerse evlerine bir doktorla hasta arabasının gönderileceği de duyurulmuştur⁷³.

İstanbul'da tifüs vakalarının bildirilmesi için bir ihbar hattı oluşturulmuş⁷⁴, Emrazı Sâriye dispanserinde bir büro kurulmuştur. Resmi ve serbest tabipler tifüs hastalığına rastladıklarında 20163 numara ile bu büroya telefon edeceklerdir⁷⁵. Yine 21767 numaralı telefon da aynı amaca hizmet için tahsis edilmiştir⁷⁶. Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti tarafından tifüs vakalarını hemen haber vermeyenler hakkında takibat yapılacağı tebliğ edilmiştir. Doktorlar tesadüf ettikleri ya da öğrendikleri tifüs vakalarını en kısa zamanda gerekli makamlara bildirecekler, haber vermek için kan muayene neticesini beklemeyeceklerdir. Şüpheli vakaların da kanunen bildirilmesi gereklidir. Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun 61. maddesi gereğince hastalıkları haber vermekle mükellef olan mektep, fabrika, imalathane, hayır müesseseleri, ticarethane, mağaza, otel, pansiyon, han, hamam, hapishane sahip veya müdürleri, apartman kapıcıları buldukları mahallerde, köy ihtiyar heyetleri köylerinde ortaya çıkan vakaları, eczacılar, diş tabipleri, ebeler, hastabakıcılar ve ölü yıkayanlar da işleri gereği şüphe ettikleri her vakayı sıhhat makamlarına veya en yakın polis ve jandarma

70 BCA, Fon Adı: Cumhuriyet Halk Partisi (490.01)/1464.3.7.

71 "Dün Yeniden 10 Tifüs Vakası Görüldü", *Akşam*, 24 Temmuz 1943.

72 "Taksilerin Hasta Taşınması Yasak Edildi", *Cumhuriyet*, 25 Temmuz 1943.

73 "Tifüsle Mücadele", *Cumhuriyet*, 29 Mayıs 1943.

74 "Tifüs Vakalarını 20163 Numaralı Telefonla Bildiriniz", *Cumhuriyet*, 15 Ocak 1945.

75 "Bir Günde 5 Tifüs Vakası", *Cumhuriyet*, 11 Ocak 1945.

76 "Dün Yeniden 10 Tifüs Vakası Görüldü", *Akşam*, 24 Temmuz 1943.

karakoluna haber vermekle mükelleftirler⁷⁷. İstanbul Sıhhat Müdürlüğü tarafından yapılan tebligata rağmen görevini layıkıyla yerine getirmeyenler hakkında takibat yapılacağı duyurulmuştur⁷⁸. Hatta tifüs vakalarını haber vermeyen 5 doktor hakkında kanuni işlem de başlatılmıştır⁷⁹.

Sağlık memurları tifüs salgını devam ettiği müddetçe hastalıklı mahalleri sık sık tarayarak tifüs vakalarının hastanelere sevklerini teminle mükellef tutulmuşlardır. Sıhhat Müdürlüğü tifüs mücadelesinde ziyaretçi hemşireler teşkilatından da istifade edilmesini kararlaştırmıştır. Hastanelere belirli ziyaret günlerinde dahi bir müddet için kimse kabul edilmeyecek ancak ağır ve ameliyatlık hastaları olanlar içeri alınmak suretiyle hastaları hakkında bilgilendirme yapılacaktır⁸⁰. Şehrin tifüsle mücadele işi Dr. Lütfi'nin başkanlığında üç kişilik bir heyet tarafından idare olunmaktadır⁸¹. Vilayet Sıhhat Müdürü Dr. Şuayp Barım ile Belediye Sıhhat Müdürü Dr. Osman Said hastaneleri teftiş etmişlerdir⁸². Guraba, Balat Musevi, Yedikule Ermeni, Beyoğlu ve Haydarpaşa Numune hastanelerinde 250 yatak tahsis olunmuştur⁸³.

Tifüs salgınının tamamen önlenmesi için dışardan İstanbul'a gelen yolcuların muayeneye tabi tutulmasına karar verilmiştir. Sıhhiye Müdürlüğü ile Tifüs Mücadele Teşkilatı hariçten geleceklerin kontrolünden başka şehir içindeki bitlilerin de temizlenmesi için yeni tedbirler almıştır. Şehrin çeşitli yerlerinde bulunan etüvlerin miktarı artırılmıştır. Halk ile temas eden esnaf sık sık bit muayenesine tabi tutulacağı gibi bunların barındıkları yerler de temizlenecektir. Tren ve vapurların yolcu çıkardıkları mahallerde kontrol ve muayene odaları bulunacaktır. Aynı zamanda vapurlarda, trenlerde bu kontrol elemanları sefer esnasında da vazife alarak yolcuları muayene edeceklerdir. Kamaralara eşya konması yasak edilecek, özellikle üçüncü mevki yolcuları kontrolden geçirilecektir⁸⁴. Diğer taraftan boğaz vapurları, Akay ve Banliyö trenleri işletme direktörlerine tebligat yapılarak tifüsle mücadele için yapılan temizleme faaliyetleri hakkında bilgi istenmiştir. Büyük vapurlarda doktorlar, küçüklerde sıhhat memurları bütün yolcuları muayeneden geçireceklerdir. Ayrıca vapur iskeleye geldiği saatlerde iskelede bulunacak doktorlar yine hasta muayenesi yapacak sonra şehre girilmesine izin vereceklerdir⁸⁵. Sirkeci Rıhtımı ile Haydarpaşa ve Sirkeci istasyonlarında yapılan bit muayenesinde

77 "Sıhhat Vekâleti'nin Halka ve Müesseselere Tebliği", *Vakit*, 4 Temmuz 1943. "Tifüsle Mücadele", *Akşam*, 4 Temmuz 1943. "Yeni Tifüs Vakaları", *Cumhuriyet*, 4 Temmuz 1943. "Tifüsle Mücadele İçin Yeni Kararlar", *Tan*, 4 Temmuz 1943.

78 "Bir Günde 5 Tifüs Vakası", *Cumhuriyet*, 11 Ocak 1945.

79 "Tifüsü Haber Vermeyen Doktorlar Aleyhine Takibata Başlandı", *Tan*, 27 Temmuz 1943.

80 "Tifüse Karşı Yeni Tedbirler", *Cumhuriyet*, 15 Temmuz 1943. "Tifüse Karşı Yeni Tedbirler", *Cumhuriyet*, 17 Temmuz 1943.

81 "Tifüsle Mücadele", *Cumhuriyet*, 18 Temmuz 1943.

82 "İstanbul'un Sıhhi Durumu", *Cumhuriyet*, 22 Ocak 1944.

83 "Tifüsle Mücadele", *Cumhuriyet*, 29 Mayıs 1943.

84 "Taksilerin Hasta Taşınması Yasak Edildi", *Cumhuriyet*, 25 Temmuz 1943.

85 "Limana Girecek Vapurların Yolcuları Muayene Edilecek", *Cumhuriyet*, 27 Temmuz 1943. "Tifüs Mücadelesi", *Vakit*, 27 Temmuz 1943.

bitli olanların yalnız güverte ve üçüncü mevki yolcularından ibaret olmadığını anlaşılması üzerine birinci mevki yolcularından şüpheli görülenler de istasyon ve rıhtımlarda bulunan sıhhiye memurları tarafından muayeneden geçirilecektir⁸⁶. Çift işlerini bitiren Kastamonu, Araç, Safranbolu erkeklerinden bir kısmı açıcılık, şekerçilik, ekmekçilik yapmak üzere 15 Ağustos'tan itibaren İstanbul'a gelmeye başlamış olduklarından ve bunlar gelirken değişik yerlerde kaldıklarından esaslı bir bit muayenesine tabi tutulması istenmiştir⁸⁷. Nakliye vasıtalarının temizlik bakımından kontrolüne memur olan ekipler, Denizyolları, Şirketi Hayriye vapurlarıyla banliyö trenlerini kontrol etmişlerdir. Görülen noksanlar Sıhhiye Müdürlüğü tarafından bu müesseselerin idarelerine bildirilmiştir⁸⁸.

Sıhhiye Müdürü Şuayp Barım, bu aşamada Vali ve Belediye Reisi Lütüfi Kırdar ile devamlı irtibat halindedir. Mücadele kapsamında belediye yersiz yurtsuz bazı insanların kahvehanelerde gecelemelelerini yasaklamıştır. Buna rağmen hala nazı insanların kahvelerde, bir kısmının da köprü altında, parklarda boş arsalarda yattıkları görülmüştür. Şehir içinde bir takım boş hamamlar vardır. Bu hamamlardan birkaçının bunların gecelemesine tahsis edilmeleri ve aynı zamanda hamamda geceleleyen bu insanların yıkatılarak eşyalarının etüvden geçirilmesi kararlaştırılmıştır. Bu suretle açıkta kimsenin kalmamasına dikkat edilecektir. Şehirdeki dilenciler Emniyet Müdürlüğü tarafından memleketlerine gönderilmeye başlanmıştır⁸⁹.

İstanbul'da otel denetimlerinde yatakları bitli olduğu tespit edilen oteller 3 günden 6 güne kadar kapatılmıştır⁹⁰. Ayrıca üçüncü sınıf kahvelerin tifüs sirayetinde etkisi olduğu tespit edildiğinden bunların kapatılmasına karar verilmiştir. Sonradan bu karar kaldırılmışsa da kışın kahvelerin bazılarının aynı uygulamaya tabi tutulduğu görülmektedir⁹¹. Tan gazetesindeki köşesinde Ulunay bu durumun yanlışlığına şöyle değinmiştir: *"Kahvehane ve gazinoların sınıflara ayrılarak kapatılması ise temizlik itibarıyla gayet yanlış bir ölçüdür. Mesela öyle müesseseler vardır ki, binası muhteşem, eşyası yüksektir. Fakat o ihtişam bir örtüden ibarettir; yataklar, kanepeler, koltuklar tahtakurusu yuvasıdır, halıların altında pireler vıcırda; hizmet edenlerin taranmış saçları kozmetiklerle mi yoksa yağla mı parıldar; ne biliriz?..."*⁹² Kahvelerin dışında tifüs salgınına karşı lokanta, tiyatro, sinema, han ve emsali binaların temizliğine ayrıca önem verilmiştir. Otelciler, tifüs salgınının önünü almak için otellerini kendileri kontrol etmeye başlamışlardır. Bu kontrol her muntıkada belediye hekiminin idaresi altında Otelciler Cemiyeti İdare Heyeti tarafından belirlenen azalar yardımıyla yapılmaktadır⁹³. Alınan bir

86 "Tifüs", *Akşam*, 17 Ağustos 1943.

87 "Tifüs Mücadelesi Münasebetiyle", *Akşam*, 26 Ağustos 1943.

88 "Tifüs Vakaları", *Akşam*, 5 Ağustos 1943.

89 "Tifüsle Mücadele", *Akşam*, 27 Temmuz 1943.

90 "Pis Oteller", *Cumhuriyet*, 28 İkincikanun 1943.

91 "Tifüs", *Akşam*, 20 Ağustos 1943.

92 Ulunay, "Kış ve Tifüs", *Tan*, 23 Ağustos 1943.

93 "Tifüs", *Akşam*, 22 Ağustos 1943.

kararla sinema ve otomobillerdeki kadife veya kumaş koltukların kullanılması yasaklanmıştır. Bu koltukların deri veya muşamba ile kaplattırılması ilgililere bildirilmiştir⁹⁴.

İstanbul'da Sıhhat Müdürlüğü tarafından görevlendirilen doktorlar dışardan gelenleri sağlık kontrolünden geçirmektedir. Fabrika, depo, imalathane gibi toplu çalışılan yerlerde işçilerin temizliğine itina gösterilmiştir. Hasta olanlar hemen müşahede altına alınmıştır. Yapılan tetkiklere göre İstanbul'da kendi parası ile temizlenemeyecek 200 bin kişi vardır. Hükümet ve belediye bunların barındıkları yerlerin temizlenmesi için çalışma başlatmıştır⁹⁵. Zabıta şehrin her tarafında sıkı teftişler yapmakta bitli olan kişiler hamama⁹⁶, bitli olduğu tespit edilen evlerin eşyaları da tebhirhaneye⁹⁷ gönderilmiştir. O günlerde basında sıklıkla kaç kişinin hamama gönderildiğine dair bilgilere rastlamak mümkündür. Örneğin 1943 yılı Temmuz ayındaki rakamlar şöyledir:

Temmuz 1943	Hamama Gönderilen Kişi Sayısı	Eşyaları Temizletilen Ev Sayısı
4 Temmuz 1943	1950	22 ⁹⁸
9 Temmuz 1943	2105	14 ⁹⁹
13 Temmuz 1943	2981	31 ¹⁰⁰
16 Temmuz 1943	1162 ¹⁰¹	(?)
21 Temmuz 1943	1082	7 ¹⁰²
22 Temmuz 1943	899	33 ¹⁰³
27 Temmuz 1943	990	23 ¹⁰⁴
30 Temmuz 1943	1136 ¹⁰⁵	(?)

Diğer taraftan işsiz kimselerle dilenciler toplatılmıştır. Bunlar temizlendikten sonra Emniyet Altıncı Şube Müdürlüğü memurlarının nezareti altında Süleymaniye Medresesi'ne alınmışlardır¹⁰⁶. Medresenin karşısındaki

94 "Dün 14 Tifüs Vakası Tespit Edildi", *Vatan*, 27 Haziran 1943.

95 "Bu Hafta Yeni Kararlar Tatbik Edilecek", *Akşam*, 5 Temmuz 1943.

96 "İstanbul'da Mücadele Hızla Devam Ediyor", *Yeni Asır*, 27 Mayıs 1943.

97 Tebhirhane: Buğu evi, etiv. Develioğlu, a.g.e., s. 1222

98 "5 Tifüs Vakası", *Akşam*, 5 Temmuz 1943.

99 "Tifüsle Mücadele" *Vakit*, 10 Temmuz 1943.

100 "Dün 2981 Bitli Yakalandı", *Vakit*, 14 Temmuz 1943.

101 "Dün Sıhhat Müsteşarının Başkanlığında Bir Toplantı Yapıldı", *Vakit*, 17 Temmuz 1943.

102 "Tifüs", *Akşam*, 22 Temmuz 1943.

103 "Tifüsle Mücadele", *Vakit*, 23 Temmuz 1943.

104 "2 Tifüs Vakası", *Akşam*, 28 Temmuz 1943.

105 "Dün 1176 Pis ve Bitli Yakalandı", *Vakit*, 30 Temmuz 1943.

106 "Tifüs Hastalığı", *Cumhuriyet*, 1 Temmuz 1943. "Tifüsle Mücadele Müspet Netice Verdi", *Vatan*, 29 Haziran 1943.

hamam bu kişilerin temizliğine tahsis olunmuştur¹⁰⁷. Bunlar arasında 17 yaşından büyük olanlar ayrılarak memleketlerine, çalıştırılmak üzere Kartal çimento fabrikasına ve diğer iş yerlerine gönderilmişlerdir. 12-17 yaşındaki çocukların da Ziraat Vekâleti tarafından açılacak ziraat teknik okulları ile zirai işletmelerde çalıştırılmalarına karar verildiğinden bu yaşta bulunanlar tespit olunmuştur¹⁰⁸. İlk etapta Süleymaniye'de toplanan yüz kişiden 50'si memleketlerine gönderilmişlerdir¹⁰⁹.

Tüm bu tedbirlerin yanı sıra bitli şoför, garson ve hamallar işten men edilmiştir. Tifüs mücadelesine katılan dört memurun bu hastalığa kurban gitmesi büyük acı uyandırmıştır. 12 memurun daha tifüse tutulması karşısında korunma tedbirleri artırılmıştır¹¹⁰. Tifüs salgını devam ettiği sırada vapur ve tren yolcuları, eşyaları taşıyan hamallardan bit geçtiğini söyleyerek şikâyetle bulunmuşlar bunun üzerine hamallar hamama sevk edilmiştir. Bitli, pis kıyafetli hamala tesadüf edildiği takdirde bunların çalışmalarına son verileceği tebliğ edilmiştir. Emniyet Altıncı Şube Müdürlüğü yolcu eşyasını nakledecek hamalları kontrol altında tutmak üzere bunlara tek tip kıyafet giymeye mecbur etmiştir. İlk defa köprüünün Kadıköy iskelesinde çalışan hamallara yeni kıyafetler giydirilmiştir¹¹¹. Eskiciler tarafından toplanan paçavralar arasında da bitler görüldüğünden bunların yakılması kararlaştırılmıştır¹¹². Haliç'teki depolara yerleştirilen binlerce ton paçavranın bitlendiği haber verildiğinden yerinde tahkikat yapılmıştır. Haliç halkının feryadı üzerine yapılan bu tahkikat sonunda paçavralardan milyonlarca bitin dışarı çıktığı görülmüştür. İhracat için depolara konan bu paçavraların imhası emredilmiştir¹¹³.

Havalarsoğuyupdatemizliğiariyetetmeyeninsanlarsoğuktankorunmak üzere fazla giyinmeye başladıklarından bitlerin üremesi artmış, dolayısıyla kışın tifüs vaka sayısı yükselişe geçmiştir. Bu nedenle hamam peykelerindeki şiltelerin kaldırılması yönünde denetimler sıklaştırılmıştır. Çünkü bu şilteler bit ve sair haşeratın barınmasında önemli bir etkidir¹¹⁴. İstanbul'da bulunan bazı cezaevlerinde tifüs vakalarının görülmesi üzerine bütün tedbirler alınmış, bir müddet karantina uygulanmıştır. Tahliye edilen mahkûmlar bile sıkı bir temizliğe tutulduktan sonra bırakılmışlardır. Mahkûmlara ayrıca çamaşır ve gıda yardımında da bulunulmuştur¹¹⁵.

Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili Dr. Hulusi Alataş 7 İkincikanun (Ocak) 1944 tarihinde vermiş olduğu beyanatında 1943 yılı kış sonunda ve ilkbaharda

107 "Vali Dün Sabah Ankara'dan Geldi", *Cumhuriyet*, 2 Temmuz 1943.

108 "Tifüsle Mücadele", *Cumhuriyet*, 12 Temmuz 1943.

109 "Tifüse Karşı", *Cumhuriyet*, 7 Temmuz 1943.

110 "İstanbul'da Tifüsle Mücadele Artıyor", *Yeni Asır*, 8 Haziran 1943.

111 "Hamalları Temiz Tutmak İçin Tedbirler", *Akşam*, 26 Eylül 1943.

112 "İstanbul'da Tifüs Mücadelesi Şiddetlendirildi", *Yeni Asır*, 26 Mayıs 1943.

113 "Haliçte Bulunan Bitli Paçavralar", *Vatan*, 26 Mayıs 1943.

114 "Tifüs Mücadelesi", *Akşam*, 12 Ağustos 1943.

115 "Cezaevinde Tifüs Yok", *Vatan*, 3 Haziran 1943.

özellikle İstanbul'da yayılma eğilimi gösteren tifüse karşı gereken tedbirlerin alındığını ancak tamamen ortadan kaldırılamadığını içinde buldukları 1944 yılında da vakaların görülmeye devam etmesi üzerine her türlü tedbiri almış olduklarını belirtmiştir. Söz konusu bu çalışmada, birçok etüv, yüzlerce buğu bidonu ve sandığı tedarik edilerek ihtiyacı olan yerlere gönderilmiştir. Büyük şehirlerde çok ucuz fiyatla yıkanmak için hamamlar tesis edildiği gibi bedava temizlik imkânı da sunulmuştur. Her ihtimale karşı hastaneler hazırlanmış, memleketin çeşitli yerlerindeki tebhir vasıta ve müesseseleri işler hale getirilmiştir. Hapishaneler, fabrikalar gibi kalabalık yerler sıkı denetim altına alınmıştır¹¹⁶. Ayrıca Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha müessesesinde hazırlanan aşular devlet teşkilatında çalışan ve vazifeleri gereği hastalığa maruz bulunan gezici memurlara ve sağlık görevlilerine tatbik edilmiştir. Yine Zonguldak'ta görülen vakalar üzerine orada bulunan amele ve memurlara tatbik edilmek üzere çok miktarda gönderilmiştir¹¹⁷.

Afyonkarahisar Milletvekili Berç Türker tifüse karşı mücadelede bitlerle mücadelenin önemine dikkat çekerek bunun zorluklarını şöyle hatırlatmıştır: *"Tifüse karşı, lekeli humma denilen müthiş hastalığa karşı da mücadele etmek lazımdır. Bu mikropları taşıyan bitli insanları zorla hamama sokmak lazımdır. Bu gibilere nasihat verelim dendi, amma dinlemiyorlar. Bir rençper, köylü bana dedi ki: Biz misafirperver insanlarız, biz ondan muztarip olmuyoruz, bize dokunmuyor. Zihniyet budur."* diyerek bu insanların mutlaka bir şekilde aşıltilması gerektiğini belirtmiştir¹¹⁸. Dr. Memduh Say da tifüse ilişkin şunları söylemiştir: *"Geçen umumi harbin metrukâtından birisi de bütün Avrupa'ya saçarak bıraktığı tifüs hastalığıdır. Bu hastalık geçen harp esnasında memleketimizde oldukça tahribat yaptıktan sonra azalmış fakat tamamen kaybolmamış ve her tarafta olduğu gibi memleketimizde de ufak tefek, cılız bir surette devam etmekte bulunmuştu. Nihayet fizyoloji fakri sefaletle tev'em olan bu hastalığın gıdai yoksulluğa ayak uydurarak son aylarda yine uyanmaya başladığını ve yeniden içimizi sızlatan kayıplara sebep olduğunu görüyoruz."* Hastalığın sirayeti bitler aracılığı ile olduğundan öncelikle bitlerle mücadeleden sonuç alınmalıdır. Fakat halkın arasında bitin kötü bir mahlûk olmadığına dair var olan kanaat *"Bit yiğitte bulunur"* anlayışla desteklendiğinden bitle mücadelede halkın bilinçlendirilmesine büyük önem verilmiştir¹¹⁹. Bu amaçla tifüs hakkında bilgilendirici konferanslar düzenlenmiştir. Örneğin Ocak 1945'te İstanbul'da Prof. Dr. Necmettin Rifat Yarar *"Tifüsten Nasıl Korunmalıyız"* başlıklı bir konferans vermiştir¹²⁰. İstanbul Harbiye'deki Orduevi'nde de Prof. Tevfik Sağlam ve Prof. Abdülkadir Lütfi Noyan tifüse karşı alınacak tedbirler hakkında konuşma yapmıştır¹²¹. Ayrıca 20 Ekim 1943'te Sıhhat ve İçtimai Muavenet

116 Radyoda tifüs hakkında konuşma yapanlardan biri Prof. Dr. Tevfik Sağlam'dır. *"Tifüsü Önleyecek Tedbirler"*, *Vatan*, 17 Haziran 1943.

117 *"Sıhhiye Vekilinin Beyanatu"*, *Vatan*, 8 İkincikânun (Ocak) 1944.

118 *TBMM ZC, D.VII, C.2, İ.F, 27. İnikat (25.5.1943)*, s. 213.

119 Memduh Say, *"Tifüs-Lekeli Humma"*, *Yeni Asır*, 2 Haziran 1943.

120 *"Tifüsten Nasıl Korunmalı"*, *Cumhuriyet*, 21 Ocak 1945.

121 Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi...*, s. 524-535.

Vekili Dr. Hulusi Alataş tarafından Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesinde açılan Birinci Türk Mikrobiyoloji Kongresi'nde Dr. Niyazi Erzin <<Tifüs aşılı>>, Dr. Perihan Çambel <<tifüste anatomopatolojik yeni bulgular>>, Prof. Parazitolog Nevzad Füzdil <<Bitlerin biyolojisi ve antiseptiklerin tesiri>> üzerine önemli tebliğler sunmuşlardır¹²². Bu hususta matbuattan da faydalanılmış hazırlanan 130 bin adet lekeli humma, bittin korunma ve temizlik hakkındaki fişler her tarafa dağıtılmıştır. Radyoda da her gün bittin korunmak hakkında öğütler verilmiştir¹²³.

Matbuat Umum Müdürlüğü tarafından tifüs mücadelesinde nasıl hareket edilmesi gerektiğine ve hastalığın başlıca sirayet vasıtası olan bitin yegâne düşmanının temizlik olduğuna dair öğretici bir film hazırlanmıştır. Filmde bir aile reisinin sabah işine giderken kalabalık bir otobüste pis bir insandan nasıl bit aldığı ve hastalandığı gösterilmiştir. Hastanın derhal hastaneye müracaat etmesinin hastalığın yarı yarıya hafif geçmesini temin ettiği anlatılmış, buna müteakiben bitin tekâmül şekli ve Ankara Gülhane Hastanesi'ndeki aşı hazırlığına ilişkin faaliyete yer verilmiştir. Güzel Sanatlar Profesörlerinden Vedat Arar'ın düzenlediği film bütün sinemalarda gösterime sunulmuştur¹²⁴. Bunun dışında Cumhuriyet Halk Partisi tarafında da bir film hazırlanmıştır¹²⁵.

Maarif Vekâleti tifüsle mücadele kapsamında okullara bir tamim göndermiştir. Tamimde öncelikle öğrencilere bit muayenesi yapılması gerektiği belirtilmiş ve ardından bitli çocukların saçlarının muhakkak üç numara ile kestirileceği dile getirilmiştir. Söz konusu öğrencilerin temizlettirilmeleri için önce bunların ailelerine durum bildirilecek, sonra da mahallin en büyük sıhhat amirlerine bitli çocukların adları ve ev adresleri verilerek evlerinde gereken temizliğin yapılması sağlanacaktır. Bitli çocuklar kati surette okula kabul edilmeyecektir¹²⁶. İlk ve ortaokul talebesine mahsus parasız hamamlar da açılarak, fakir talebelerin burada yıkanmaları sağlanacaktır¹²⁷. Maarif doktorları okullarda sık sık sıhhi teftişler yapacaklardır. Bunun yanı sıra okullar her gün öğrenciler çıktıktan mutlaka temizletilecektir¹²⁸.

122 "Türk Mikrobiyoloji Kongresi", *Cumhuriyet*, 21 Ekim 1943.

123 Radyoda tifüs hakkında konuşma yapanlardan biri Prof. Dr. Tevfik Sağlam'dır. "Tifüsü Önleyecek Tedbirler", *Vatan*, 17 Haziran 1943.

124 "Tifüs Filmi Muvaffak Bir Eserdir", *Vakit*, 16 Temmuz 1943. Ayrıca bkz. "Tifüsle Mücadele Böyle Olur", *Cumhuriyet*, 13 Temmuz 1943. "Tifüse Dair", *Cumhuriyet*, 15 Temmuz 1943. "Bitle Mücadele Filmi", *Vakit*, 1 Temmuz 1943. "Matbuat Umum Müdürlüğü'nün Hazırladığı Film Dün Gösterildi", *Vatan*, 15 Haziran 1943.

125 "Tifüsle Mücadele", *Cumhuriyet*, 12 Temmuz 1943.

126 "Maarif Tatilden Sonra Mekteplere Tamim Gönderdi", *Tan*, 9 Temmuz 1943.

127 "Kış Mevsiminde Tifüsle Mücadele", *Vakit*, 6 Ağustos 1943. Daha 1940 yılı Ocak ayında İstanbul'da görülmeye başlanılan tifüs vakaları üzerine sinemaların mekteplerin dezenfekte edilmesi için ilgililere emir verilmiştir. Öğrencilerin sıkı bir bit muayenesinden geçirilmesi istenmiş, bitli görülen talebelerin hemen mekteplerden uzaklaştırılmaları istenmiştir. "Bütün Umumi Yerler Dezenfekte Edilecek", *Cumhuriyet*, 1 Şubat 1940.

128 "Tifüse Karşı Alman Tedbirler", *Cumhuriyet*, 1 Ocak 1945.

4. Mücadelede Tifüs Aşısının Rolü

Tifüs illetine karşı daha I. Dünya Savaşı yıllarında tifüs aşısından yararlanılma yoluna gidilmiştir. Özellikle 3. Ordu'da ortaya çıkan tifüs salgınına karşı imkânlar dâhilinde ve sınırlı sayıda üretilen aşilar ilk defa uygulanmışsa da aşının hazırlanış sürecindeki eksiklikler bilinmektedir¹²⁹. Bunların başında alınan kanın içindeki etken madde miktarının bilinmemesi, aşının hastalardan alınan kanla yapılmasından dolayı miktarının azlığı gösterilebilir¹³⁰. II. Dünya Savaşı ile birlikte tifüsün tekrar nüksetmesi üzerine tifüs aşısına yönelik çalışmalara bu dönemde hız verilmiştir. 1939 yılında yeni tifüs aşısı üzerinde tetkikler yapmak üzere Tunus Pastör Enstitüsü'ne Merkez Hıfzıssıhha müessesesi aşı şubesi mütehassıslarından Dr. Ali Mustafa Mentешеoğlu gönderilmiştir¹³¹. Mentешеoğlu daha sonra Cezayir ve Fas Pastör Enstitülerinde incelemeler yapmakla görevlendirilmiş ardından da aşının yeni metotlarını öğrenmek üzere Paris'e gitmiştir¹³². Yine tifüs aşısının hazırlanmakta olduğu Kudüs Hıfzıssıhha müessesine tetkikler yapmak, hazırlama usullerini öğrenmek ve aşının virüsünü de beraberinde getirmek üzere Dr. Talat Vasıf Öz gönderilmiştir¹³³. Hazırlanacak tifüs aşısı için Almanya'dan bir adet laboratuvar satrifüjünün alınması için girişimde bulunulmuştur¹³⁴. 1942 yılında Prof. Dr. Kemal Plevnelioğlu ve Merkez Hıfzıssıhha müessesesi mütehassıslarından Dr. Niyazi Erzin tifüs aşısı hakkında tetkikat yapmak üzere Almanya'ya gönderilmiştir¹³⁵. Tifüs aşısı hazırlama işlerinde 1943 yılında 10 ay¹³⁶, 1944 yılında 8 ay¹³⁷, 1945 yılında da 5 ay süre ile çalıştırılan mütehassıs ve memurlara aylık ücret tahsis edilmiştir¹³⁸. Merkezde oluşturulan tifüs ile mücadele komisyonuna katılan 11 Sıhhat ve İctimai Muavenet müdürünün her birine komisyona iştirak ettikleri müddetçe günlük zaruri ihtiyaçlarına karşılık 15 lira verilmesi uygun görülmüştür¹³⁹.

Tifüs aşısının hazırlanmasına yönelik çalışmalar sonuç vermiş, Refik Saydam Sıhhat Enstitüsü'nde önce günde 150 kişilik tifüs aşısı yapılırken 1943 yılında bu sayı 2500'e çıkarılmıştır¹⁴⁰. Matbuat Umum Müdürlüğü mensupları

129 Mustafa Karatepe, "I. Dünya Savaşı Yıllarında Tifüs Aşısının Uygulanmasında Türk Hekimlerinin Rolü", *Mikrobiyoloji Bülteni*, C.42, S.2, Nisan 2008, s. 305-306. Tifüs aşısının yapılışı hakkında geniş bilgi için bkz. Lütfi Aksu, *Lekeli Humma*, Ulusal Matbaa, Ankara 1943, s. 58-77. Niyazi Erzin, "Tifüs Aşıları", *Dirim*, S.3/4, Mart-Nisan 1944, s. 1-5.

130 Ekrem Kadri Unat, "Birinci Dünya Harbinde Türk Ordusunda Tifüs Savaşı", *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi*, C.20, S.2, Nisan 1989, s. 262.

131 BCA, Fon Adı: Bakanlar Kurulu Kararları (30.18.1.2)/88.80.10.

132 BCA, 30.18.1.2/89.116.1.

133 BCA, 30.18.1.2/89.119.8.

134 BCA, 30.10/56.377.13.

135 BCA, 30.18.1.2/99.77.1. BCA, 30.18.1.2/99.76.14.

136 BCA, 30.18.1.2/105.70.15.

137 BCA, 30.18.1.2/106.53.17.

138 BCA, 30.18.1.2/109.54.3.

139 BCA, 30.18.1.2/102, 64.16.

140 "İstihsal Miktarı Günde 2500'e Çıktı", *Tan*, 25 Temmuz 1943. "Sıhhiye Vekâleti Tifüs Aşısı

ile Ankara'daki gazetecilere tifüs aşısı yaptırılmış¹⁴¹, Sıhhat Müdürlüğü'nde tifüs mücadelesi için uğraşanlara uygulanmak üzere İstanbul'a aşı gönderilmiştir¹⁴². Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha müessesesinde hazırlanan tifüs aşuları 1944 yılında eczanelerde satılmak üzere 75 kuruştan piyasaya sunulmuştur¹⁴³. Kızılay'a 2000 kişilik aşı gönderilmiştir¹⁴⁴. Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti tifüse karşı geniş bir aşı uygulaması başlatmıştır. Devlet memurları, çeşitli müesseselerde çalışan memur ve müstahdemler, halkla temasta bulunan esnaf, 12 yaşından yukarı öğrenciler, öğretmenler, bir önceki yıl tifüsün görüldüğü yerlerin halkı, jandarma, subay ve erler mecburi tifüs aşısına tabi tutulacakları gibi 12 yaşından yukarı halk arasından müracaat edenlere de tifüs aşısı yapılacağı ilan edilmiştir¹⁴⁵. Sağlık teşkilatı tarafından yurdun her tarafında hastalık tehlikesine maruz olanlardan aşılacak isteyen vatandaşlara parasız tifüs aşısı tatbikine devam edilmiştir¹⁴⁶.

Yerli aşının yanında Amerika'dan da tifüs aşuları gönderilmiştir. 1943 yılının Haziran ayında Türkiye'ye gelen Amerikan Tifüs Mücadele Komisyonu Başkanı Dr. Foks, savaş ortamında dünyanın her tarafında hatta İngiliz ve Amerikan ordularında tifüs hastalığı olduğunu belirtmiş, tifüse karşı hazırlanmış olan aşının zorlukla tedarik edildiğini bu nedenle pahalı olduğunu buna rağmen ordunun bütün hekimlerine yetecek kadar aşı temin edileceğini söylemiştir¹⁴⁷. Foks bu aşuların kullanımına ilişkin şu bilgileri vermiştir: *"İyi ve müessir aşının hazırlanması kolay değildir. Bütün Türkiye halkının aşılmasına kâfi gelecek kadar tifüs aşısı bütün dünyada bile mevcut değildir. Elde bulunan mahdut miktar tehlike ile en fazla tehdit edilenler için harcanmalıdır."*¹⁴⁸ Konuşmasının devamında öncelikle İstanbul ve civarındaki bütün birliklerin yarısının aşılmasında kullanılmak üzere 1.000.000 c.c aşının Amerika'dan gönderileceğini bu aşının takriben 600.000 c.c ile aşı yapılacağını, kalan 400,000 c.c nin ihtiyat olarak saklanması gerektiğini belirtmiştir. Foks, bu aşı miktarından başka bütün askeri doktorların, büyük askeri hastanelerin hemşire, hasta bakıcı ve müstahdeminin %50'sine ve Türkiye'nin çeşitli yerlerinde bulunan 20 alayın %10'unun aşılmasına yetecek kadar aşı verileceğini ve herhangi bir seferberlikte de bütün ordunun aşılmasına yetecek kadar aşı temin edileceğinin sözünü vermiştir¹⁴⁹.

Tedarikine Ehemmiyet Veriyor", *Vatan*, 25 Temmuz 1943.

141 "Gazetecilere Tifüs Aşısı", *Aksam*, 29 Temmuz 1943.

142 "Tifüs Aşısı Hazırlanıyor", *Tan*, 7 Ağustos 1943.

143 "Tifüs Aşısı Piyasaya Çıkarıldı", *Cumhuriyet*, 5 Mart 1944. "Halka Tifüs Aşısı Satışı Başlıyor", *Cumhuriyet*, 7 Mart 1944.

144 Aşının her dozunun bedeli olan 40 kuruşun, ambalaj ve etiketlerinin Kızılay Cemiyeti'nce hazırlanması halinde fiyatı 33 kuruş olarak tespit edilmiştir. *BCA*, 30.18.1.2/106.60.4.

145 "Tifüs Hastalığı ile Mücadele İçin Tedbirler", *Cumhuriyet*, 3 Haziran 1945.

146 "Tifüsün Artmasına Karşı Bakanlık İlginin Artırılmasını İstiyor", *Cumhuriyet*, 2 Ekim 1945.

147 *BCA*, 30.10/56.377.14.

148 "Tifüs Mücadelesi Bit Mücadelesidir", *Vatan*, 25 Haziran 1943.

149 *BCA*, 30.10/56.377.14.

Sonuç

Savaş yılları bilindiği üzere birçok zorluğu da beraberinde getirir. I. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti cephede askeriyle, cephe gerisinde kadını ve çocuğuyla çok acı bir tecrübe yaşamak durumunda kalmıştır. İaşe sıkıntısının yaşandığı bu süreçte imkânsızlıklar içerisinde bulaşıcı hastalıklar ülkeyi sarmıştır. Bu salgın hastalıklardan biri de tifüstür. Öyle ki binlerce insan bu illet hastalık nedeniyle hayatını kaybetmiştir. Savaşın sonuna doğru vaka sayısı azalmakla birlikte Milli Mücadele Döneminde ve sonrasında etkisini göstermeye devam etmiştir. 1925 yılından 1940 yılına kadar görülen tifüs istatistiği şöyledir:

1925-1939 Yılları Arasında Tifüs Vakaları¹⁵⁰

Yıllar	Tifüse Yakalanan	Tifüsten Hayatını Kaybeden
1925	319	% 11,2
1926	184	% 12,5
1927	187	% 9,5
1928	106	% 13,2
1929	117	% 11,9
1930	242	% 11,5
1931	169	% 14,2
1932	196	% 13,5
1933	163	% 6,8
1934	263	% 14,0
1935	421	% 11,7
1936	393	% 14,0
1937	670	% 14,6
1938	454	% 11,2
1939	486	% 16,8

Yukarıdaki verilerden anlaşıldığı üzere II. Dünya Savaşı'na kadar tifüs görülmeye devam etmiştir. Savaşın başlamasıyla vaka sayısında belirgin bir artış meydana gelmiştir. Fiili olarak savaşa girilmemiş olsa dahi seferberliğin ilan edilmesiyle birlikte içine girilen bu olağanüstü dönemde temizlik koşullarının yetersizliği, tifüsü insandan insana taşıyan bitlerin artışı için uygun

150 Selami Işındağ, *Tifüs Ekzentematikus ve Böbrek İhtilalı*, Doğan Basımevi, Afyon, 1945, s. 74-75.

zeminini oluşturmuştur. 1943 yılına gelindiğinde ise ülke genelinde görülen tifüs vakalarında patlama dikkati çekmektedir. İstanbul il genelinde de durum aynıdır. Aşağıda 1940-1948 yılları arasında görülen tifüs vaka sayıları verilmiştir.

1940-1948 Yılları Arasındaki Tifüs Hastalığının Seyri¹⁵¹

Yıl	Tifüse Yakalanan	Hayatını Kaybeden	%
1940	799	100	% 12.51
1941	944	100	% 10.59
1942	877	124	% 14.13
1943	4.142	298	% 7.19
1944	3.251	311	% 9.56
1945	2.618	139	% 5.30
1946	1497	100	% 6.68
1947	641	56	% 8.73
1948	394	25	% 6.34

İstatistiklere Göre İstanbul'da Hayatını Kaybeden Sayısı¹⁵²

Yıl	Hayatını Kaybeden
1939	1
1940	5
1941	9
1942	10
1943	141
1944	7
1945	10

Bu vaziyet karşısında hükümet tifüsle mücadele için tüm imkânlarını seferber etmiştir. İstanbul ili dâhilinde, tifüs vaka sayısının artışı engellemek ve koruyucu tedbirler almak amacıyla hummalı bir çalışma yürütülmüştür. İnsanların bittin kurtarılması için her türlü nakil vasıtaları, cezaevleri, fabrikalar ve ordu birlikleri gibi toplu olarak bulunan yerlerin temizliğine büyük önem verilmiştir. Sokaktaki bitli insanların hamamlarda yıkılmasından, bitli

151 *İstatistik Yıllığı 1949*, İstatistik Genel Müdürlüğü, İstanbul, 1949, s. 88.

152 *İstanbul Şehri İstatistik Yıllığı 1944-1948*, İstatistik Genel Müdürlüğü, s. 19.

evlerin temizliğine kadar oldukça kapsamlı bir çalışma içerisine girilmiştir. Amerika'dan gelen tifüs aşıları ve ülke içerisinde üretilen aşılar ile tehdit altında olanlar başta olmak üzere birçok kişi aşılatılmıştır. Halk konu ile ilgili aydınlatılmaya çalışılmıştır. Çok yönlü olarak yürütülen bu mücadele sayesinde daha az insan hayatını kaybetmiştir. Yukarıdaki verilerde görüldüğü üzere en çok vaka 1943, 1944 ve 1945 yıllarında görülmektedir. Hayatını kaybeden insan sayısı bu yıllarda oldukça yüksek olmasına rağmen hastalığa yakalanan ve hayatını kaybeden oranına bakıldığında en düşük ölüm oranının yine bu yıllarda görüldüğü belirtilmelidir. İstanbul ilinde kaç kişinin tifüse yakalandığını rakamlarla vermek mümkün değilse de ölüm oranlarının yakalanan kişiye oranla çok az olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu noktada özellikle I. Dünya Savaşı'nda edinilen tecrübelerin mücadele çalışmalarına büyük katkı sağladığı hatırlatılmalıdır.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Belgeleri

(Dosya No/Gömlek No; Hicri-Rumî/ Miladî tarih şeklinde gösterilmiştir).

Dahiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyât Müdüriyeti (DH.UMVM)

96/6; 8 Cemaziyelâhir 1335/ 1 Nisan 1917.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA) Belgeleri

(Fon Kodu/Yer No şeklinde gösterilmiştir.)

a) Bakanlar Kurulu Kararları

30.18.1.2/ 109.54.3.

30.18.1.2/ 106.60.4.

30.18.1.2/ 106.53.17.

30.18.1.2/ 105.70.15

30.18.1.2/ 99.76.14.

30.18.1.2/ 102.64.16.

30.18.1.2/ 88.80.10

30.18.1.2/ 89.116.1.

30.18.1.2/ 89.119.8.

30.18.1.2/ 99.77.1.

b) Cumhuriyet Halk Partisi

490.01/ 1464.3.7.

c) Başbakanlık Muamelat Müdürlüğü Evrakı

30.10/ 15.84.32

30.10/ 28.182.34.

30.10/ 56.377.13.

30.10/177.224.1

30.10/ 56.377.14.

II. Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM ZC)

D.VII, C.2, İçtima F, 26. İnikat (24.5.1943)

D.VII, C.2, İ.F, 27. İnikat (25.5.1943)

III. Gazeteler

Akşam

Cumhuriyet

Tan

Ulus

Vakit

Vatan

Yeni Asır

IV. Kitaplar

14-17 Haziran 1943 Tarihinde Vekâlette Toplanan Tifüs Mücadele Komisyonu Mukarreratı, Ankara, 1943.

AKSU, Lütfi, *Lekeli Humma*, Ulusal Matbaa, Ankara, 1943.

BECKER, Helmut, *I. Dünya Savaşında (1914-1918) Osmanlı Cephesinde Askerî Tababet ve Eczacılık* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 1983.

BERKE, M. Zühdi, *Tıbbî Viroloji*, C.2, Ankara, 1974.

CEBE, Vecdi Ahmet, *Tifüs ve Korunma Çareleri*, Tan Matbaası, İstanbul, 1943.

İŞINDAĞ, Selami, *Tifüs Ekzentematikus ve Böbrek İhtilati*, Doğan Basımevi, Afyon, 1945.

İstanbul Şehri İstatistik Yıllığı 1944-1948, İstatistik Genel Müdürlüğü.

İstatistik Yıllığı 1949, İstatistik Genel Müdürlüğü, İstanbul, 1949.

KARATEPE, Mustafa, *I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesinde Tifüsle Mücadele*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 1999.

Mehmet Arif Bey, *Başımıza Gelenler*, (Sadeleştiren: Nihad Yazar), İrfan Yayınevi, İstanbul.

Neşet Ömer, *Bitler: Bitlerin Ahval-ı Hayatiyye ve Vesait-i İtlafiyyesi Lekeli Tifo ve Humma-yı Raciannın Bitler İle Sirayeti*, Kudüs, 1332.

NOYAN, Abdülkadir, *Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşlarımız*, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayını, Ankara, 1956.

Orduda Lekeli Humma ve Bit Mücadelesi Talimatı, Ulusal Matbaa, Ankara.

ÖZBAY, Kemal, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, C.I, Yörük Basımevi, İstanbul, 1976

RYAN, Charles S., *Kızılay Emri Altında Plevne ve Erzurum'da 1877-78 (Rus-Türk Harbi)*, (Çeviren: Ali Rıza Seyfioğlu), İstanbul 1962.

SAĞLAM, Tevfik, *Büyük Harpte 3.Orduda Sıhhi Hizmet*, Askeri Matbaa, İstanbul, 1941.

SANUS, Orhan Zihni, *Son Lekeli Humma Olguları ve Önemi*, Kader Basımevi, 1944.

STOYBER, *Yıldırım*, Çeviren: Kay. Nihat, Resmi Alman Neşriyatından, 1932.

Tifüs Mücadelesinin Ana Hatları, Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti Yayını, Ulusal Matbaa, Ankara, 1943.

URAS, Namık, *Lekeli Humma*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1944.

V. Makaleler

BİLGİN, Şevket, "Büyük Tehlike Önünde", *Yeni Asır*, 27 Mayıs 1943.

ERZİN, Niyazi, "Tifüs Aşları", *Dirim*, S.3/4, Mart-Nisan 1944, s. 1-5.

KARATEPE, Mustafa, "Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkasya Cephesinde Tifüs", *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, S.176, Ağustos 2001, s. 22-25.

KARATEPE, Mustafa, "I. Dünya Savaşı Yıllarında Tifüs Aşısının Uygulanmasında Türk Hekimlerinin Rolü", *Mikrobiyoloji Bülteni*, C.42, S.2, Nisan 2008, s. 301-313.

ÖZBAY, Kemal, "Tarihte Lekeli Humma-Tifüs ve Ordularımızdaki Tahribatı", *Dirim*, Yıl. 54, S. 3-4, Mart-Nisan 1979, s. 113-120.

RADO, Şevket, "Tifüse Karşı Son Durumumuz", *Akşam*, 10 Ağustos 1943.

SARACOĞLU, Kemal, "Tifüse Karşı Nasıl Mücadele Edilir", *Cumhuriyet*, 23 Mart 1943.

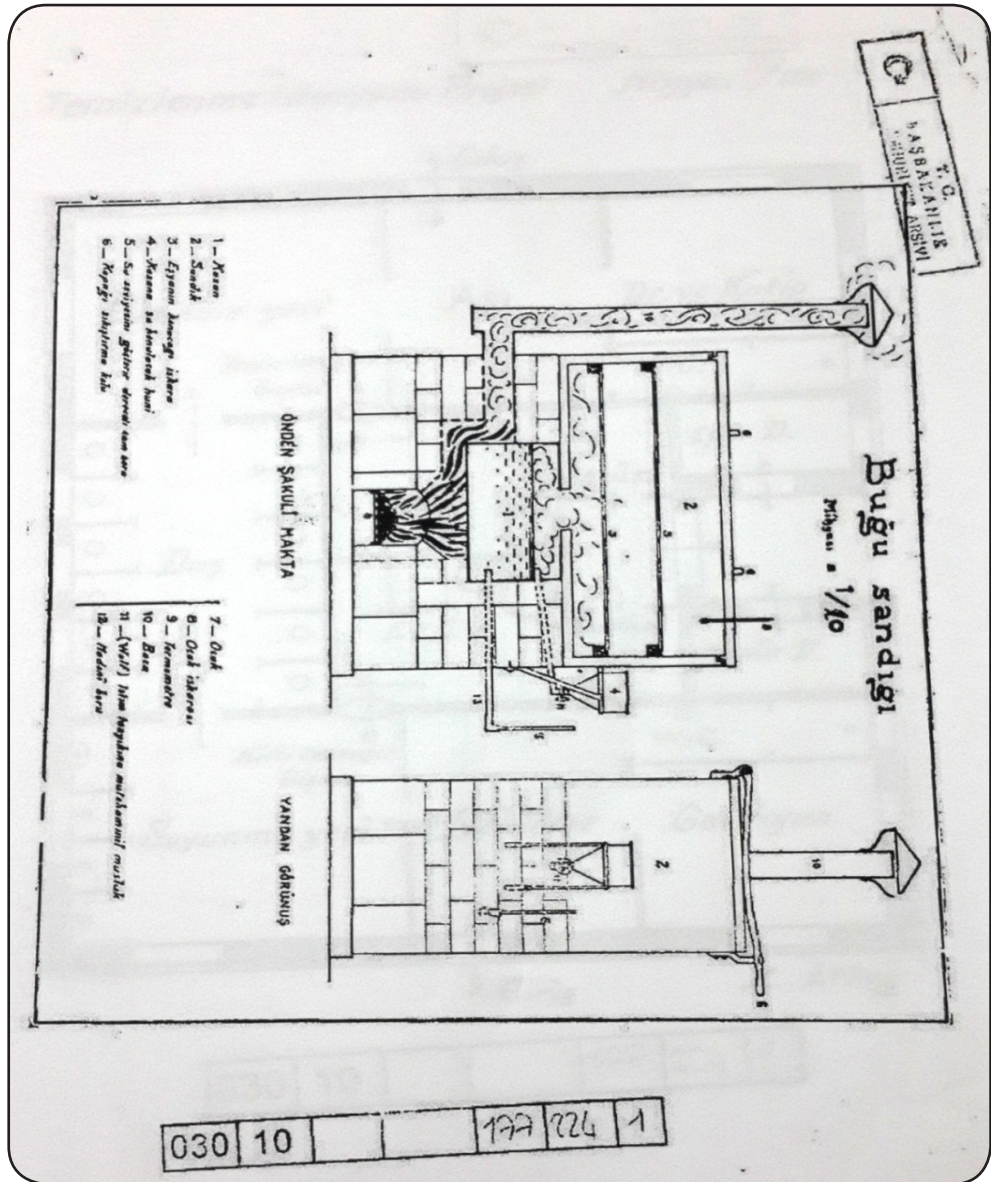
SAY, Memduh, "Tifüs-Lekeli Humma", *Yeni Asır*, 2 Haziran 1943.

Ulunay, "Kış ve Tifüs", *Tan*, 23 Ağustos 1943.

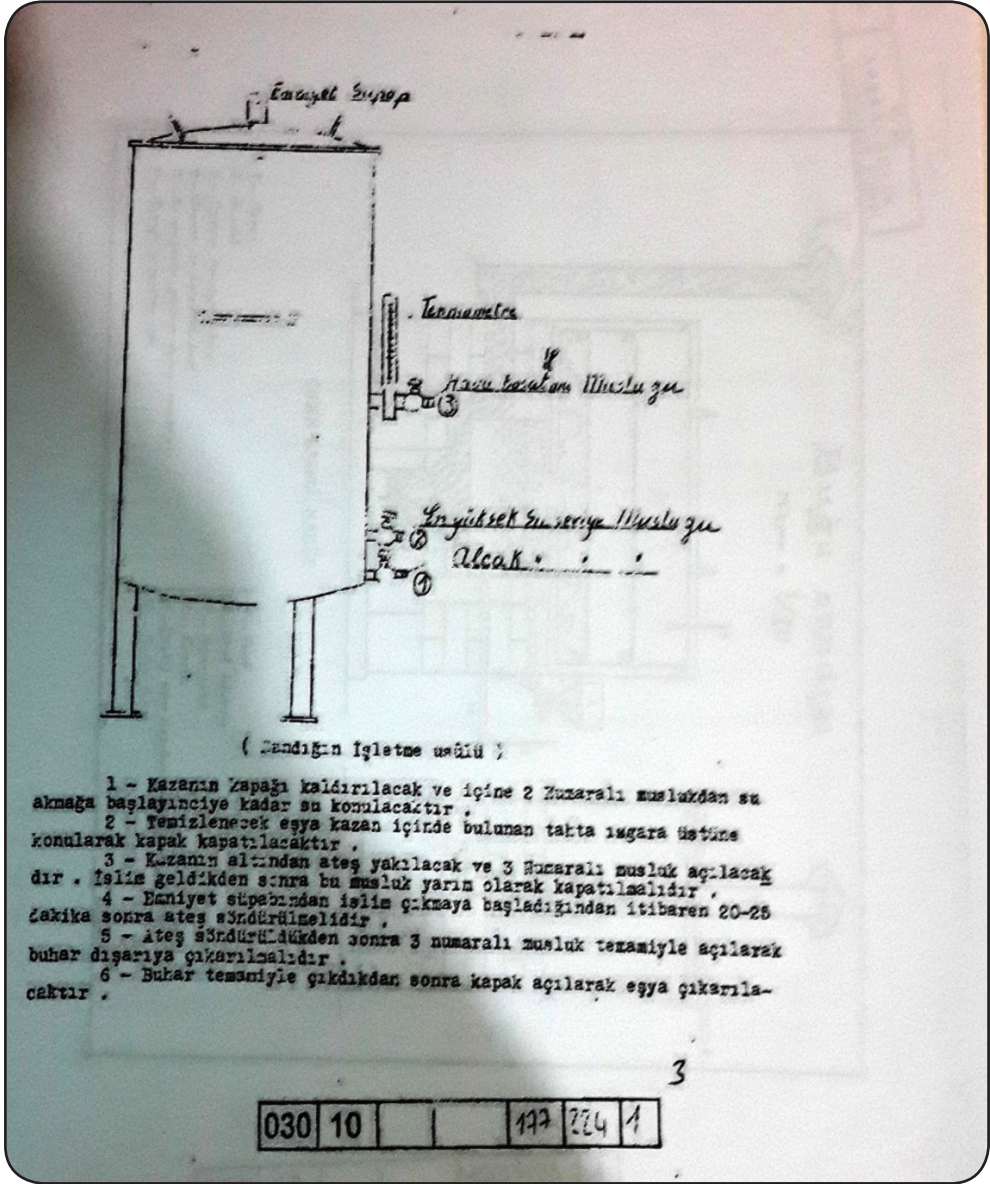
ÜNER, Ragıp "Tifüs Hastalığı ve Tedavi Çareleri", *Cumhuriyet*, 27 Şubat 1945.

UNAT, Ekrem Kadri, "Birinci Dünya Harbinde Türk Ordusunda Tifüs Savaşı", *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi*, C.20, S.2, Nisan 1989, s. 255-263.

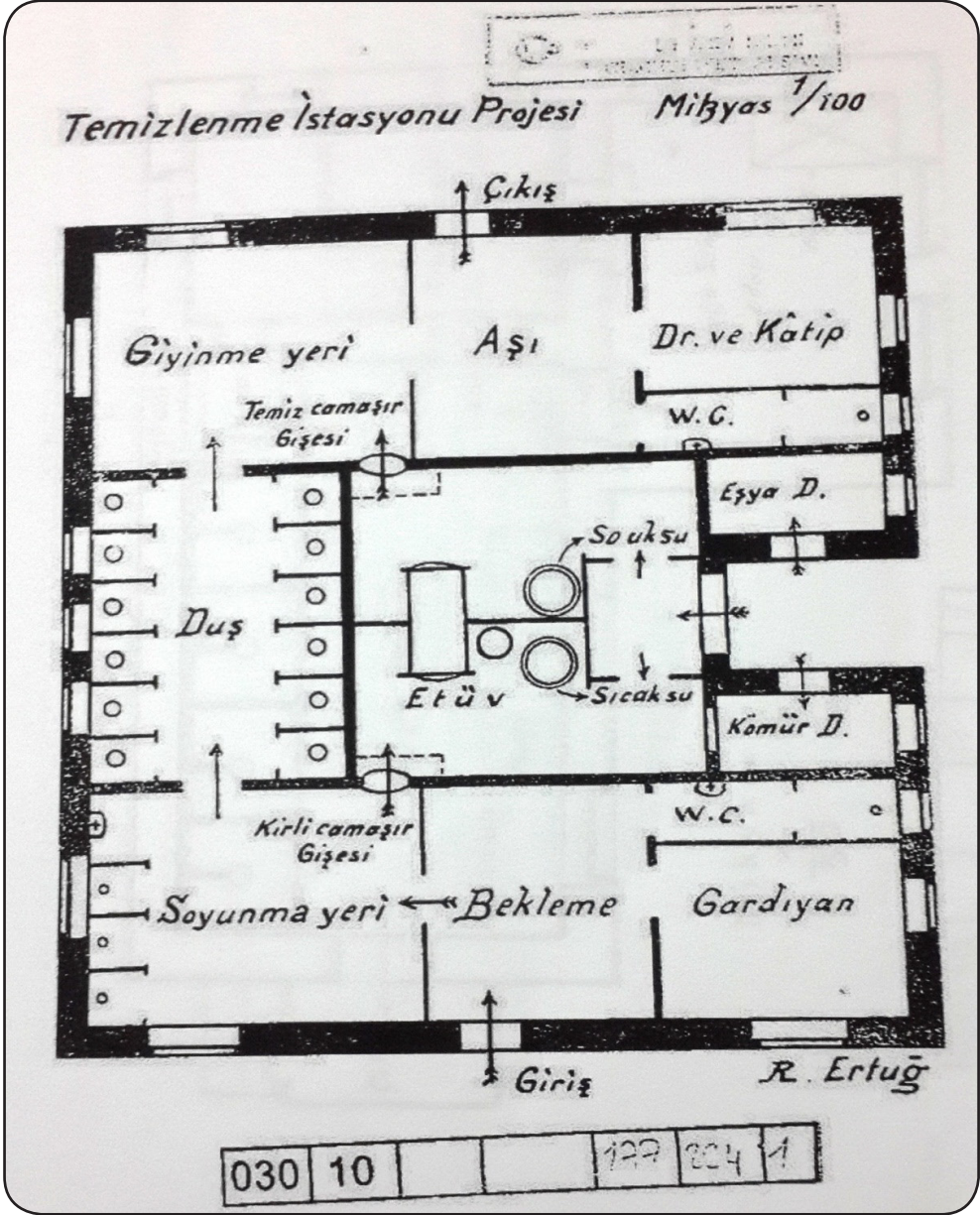
EKLER

Ek I. Buğu Sandığı¹⁵³

153 BCA, 30.10/177.224.1.

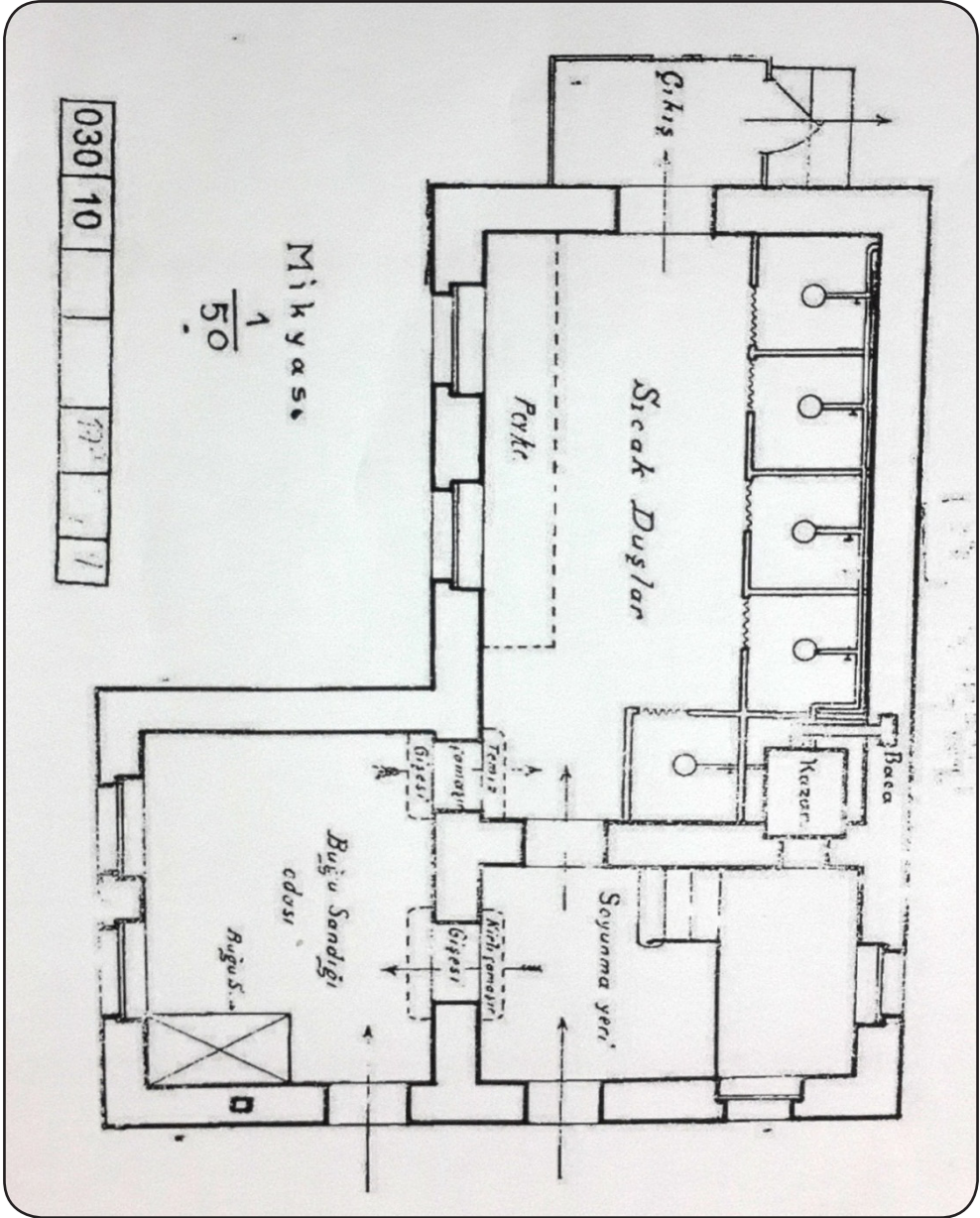
Ek II. Buğu Sandığının İşletme Usulü¹⁵⁴

154 BCA, 30.10/177.224.1.

Ek III. Temizlenme İstasyonu Projesi¹⁵⁵

155 BCA, 30.10/177.224.1.

Ek IV. Temizleme Evi¹⁵⁶

156 BCA, 30.10/177.224.1.